

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele.

Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

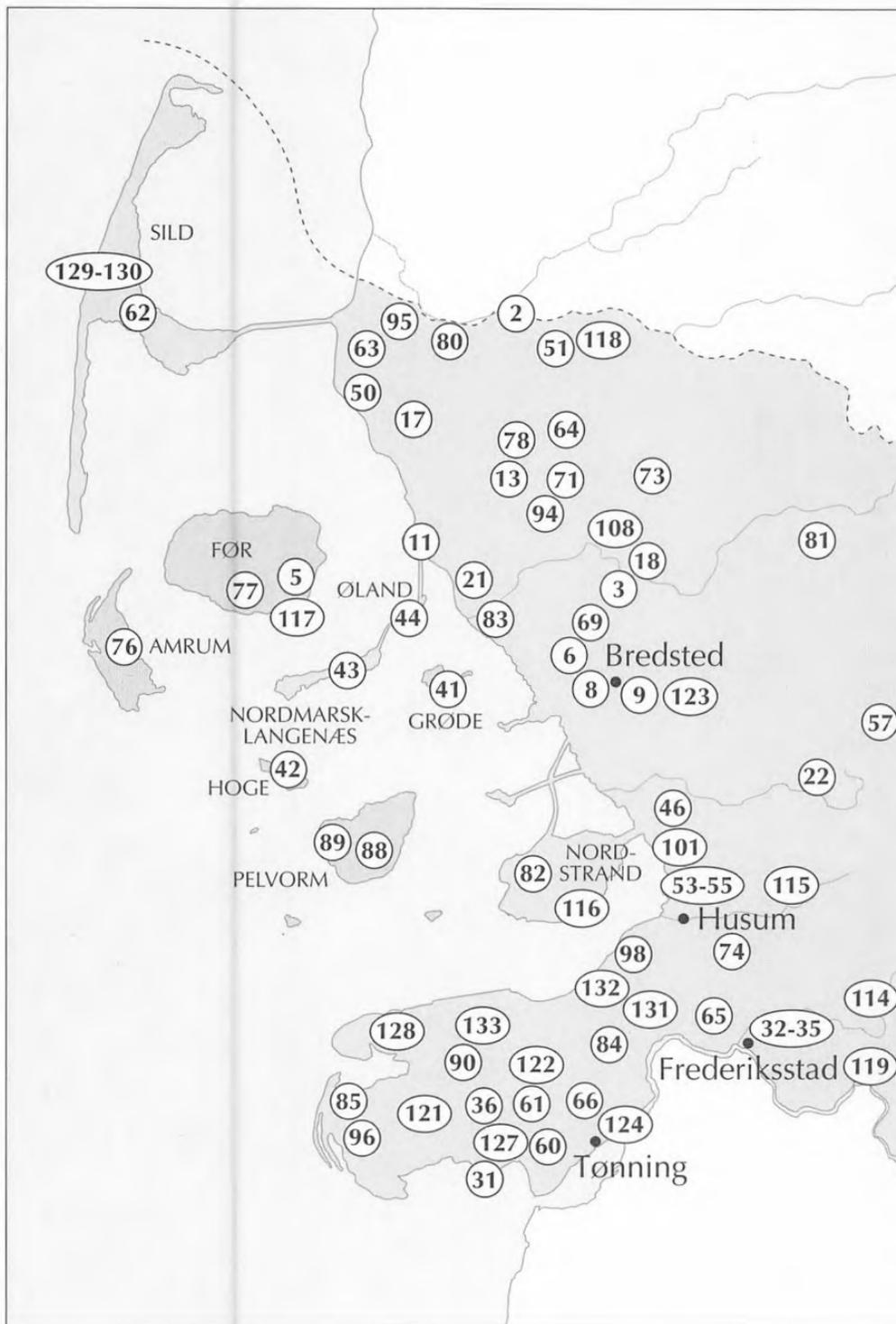
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Grænseforeningens
årbog 2001

Kirker i Sydslesvig

Fra Hedeby til Harreslev

Kirker i Sydslesvig

Grænseforeningens årbog 2001

Henning Dehn-Nielsen

Kirker i Sydslesvig

Fra Hedeby til Harreslev

»Grænseforeningen – oldtidlevn eller nødvendighed?«
af Torben Rechendorff, Grænseforeningens formand

Beretning om GRÆNSEFORENINGENS
virksomhed i året 1. april 1999 - 31. marts 2000

Uddrag af tidligere formand Bent A. Kochs beretning af
oktober 2000

Grænseforeningens årbog 2001
Henning Dehn-Nielsen: Kirker i Sydslesvig
Redaktion: Vibeke Schultz
Omslag: Harreslev danske kirke.
Foto: Finn Christoffersen
Kort: John Fowlie / Studio I6A
Copyright: Grænseforeningen
Udgiver: Grænseforeningen,
Peder Skrams Gade 5,
Postboks 1530, 1020 København K
Tlf. 33 11 30 63
Tryk: Clemensstrykkeriet, Århus
ISBN 87-87238-22-5

Grænseforeningens årbøger:

1967: Dansk i Sydslesvig – 1968: Nordisk i Sydslesvig – 1969: Danmarks første storby – 1970: 50 år med Danmark – 1971: Vore frisiske naboer – 1972: Grænselandet og Europa – 1973: Ung ved grænsen – 1974: Dansk hverdag i Sydslesvig – 1975: Europas nationale mindretal – 1976: Kirkekunst i Sydslesvig – 1977: Grænselandets sprog – 1978: Dansk konsolidering – 1979: Dronningen i Sydslesvig – 1980: Politik i Sydslesvig 1945-1979 – 1981: Som vi ser os selv – 1982: Der var engang i Sydslesvig – 1983: C. W. Eckersberg 1783 2/1 1983 – 1984: Gennem Flensborg med Helmut og Povl Leckband – 1985: Herregårde i Sydslesvig – en fælles kulturarv – 1986: Sagn og saga fra Sydslesvig – 1987: Sydslesvigiske oldtidsminder – 1988: Danske huse i Sydslesvig – 1989: Da det begyndte – de sønderjydske foreningers første år – 1990: Skikke og traditioner i årets løb i Nord og Sydslesvig – 1991: ... til støtte for danskheden, Grænseforeningen 1920-1990 – 1992: Syv ture i Sydslesvig – 1993: Dansk i en tysk stat 1945-1992 – 1994: Otte ture i Sydslesvig – 1995: Slesvig delt i 75 år – 1996: En snes nyere danske sange fra grænselandet – 1997: Karl Otto Meyer – dansk og nordisk forpost i Kiel – 1998: Det sønderjyske kaffebord – et samspil mellem nationalpolitik og kosttradition – 1999: Nationale Mindretal ude i Europa. – 2000: Kongen kommer! Kongebesøg og kongeloyalitet i Sydslesvig

Forord

Temaartiklen om de sydslesvigske kirker i Grænseforeningens Årbog 2001 er lagt i hænderne på en sønderjysk fagmand, som har stået bag mange bøger med lignende eller beslægtede emner.

Henning Dehn-Nielsen er vokset op i Padborg og er student fra Aabenraa Statsskole. Efter at have afsluttet sin uddannelse som historiker fra Københavns Universitet har han undervist, været forlagsredaktør ved forskellige store forlag, forlagsleder på Nationalmuseet samt chef for museets formidlingsafdeling.

Siden 1980 har Henning Dehn-Nielsen skrevet omkring 30 bøger, især kulturhistoriske og topografiske, bl.a. »Sydslesvig på kryds og tværs« fra 1991 og »Bogen om Sønderjylland« to år senere.

Nærværende årbog vil kunne ses som et supplement til hans værk »Kirker og Klostre i Danmark«, som første gang udkom i 1995 og i ny udgave i 1998.

Traditionen tro er der bagest i Årbogen orientering fra Grænseforeningen:

Tidligere minister Torben Rechendorff blev valgt til formand for Grænseforeningen ved Sendemandsmødet i slutningen af oktober 2000 og gav i et møde, som blev afholdt i Skibelund i november 2000, udtryk for det aktuelle arbejde, som finder sted i Grænseforeningen netop her, 80 år efter foreningens oprettelse. Formandens manuskript fra dette møde følger efter den store artikel om »KIRKER I SYDSLESVIG«.

Beretning om Grænseforeningens virksomhed for perioden 1.4.1999 – 31.3.2000 og uddrag af den sidste formandsberetning »Medens tiderne skifter« af Grænseforeningens tidligere formand Bent A. Koch, afslutter bogen.

København, den 1. november 2000
Niels Henriksen

Kirker i Sydslesvig

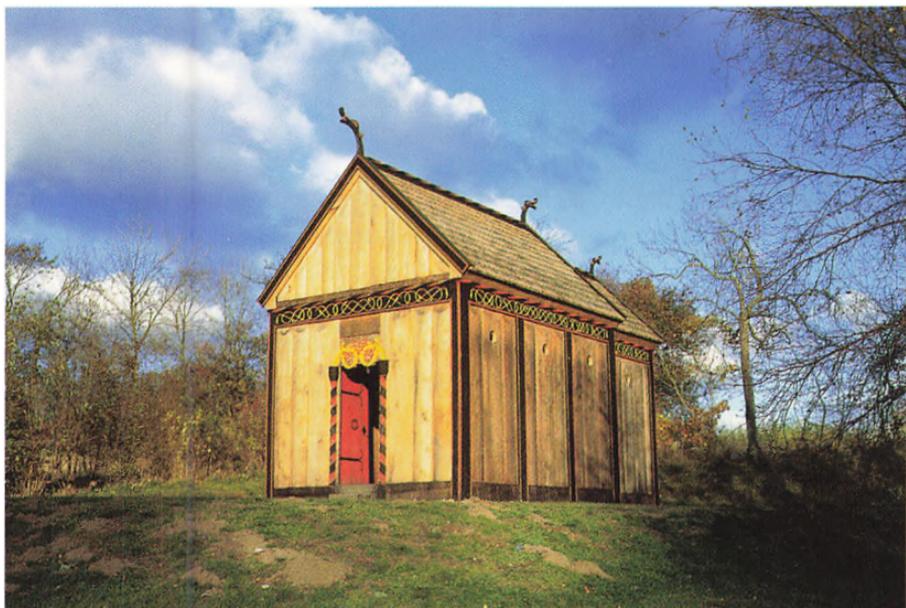
I disse år hører og læser vi gang på gang om nye fund af spor efter stavkirker af træ fra tidlig kristen tid, dvs. vikingetiden – senest her omkring årtusindskiftet i Fredbjerg ved Farsø i Himmerland, i Sebbesund ved Nibe og i Boserup ved Roskilde. Så vidt vides er der dog endnu ikke konstateret vidnesbyrd herom i Sydslesvig, selvom der ved »Nordens apostel« Ansgars død i 865 var oprettet kirker i *Hedeby* samt ved den store handelsplads Birka oppe på øen Mälaren vest for Stockholm og i hans seneste år tillige i Ribe.

De driftige byer Hedeby, Birka og Ribe var steder, hvor hensynet til ikke mindst de mange fremmede købmænd gav grobund for friere forhold end ellers, for uden for disse ser det ud, som om hedenskabet trivedes videre – uanfægtet eller i hvert fald side om side med den nye lære om den hvide Krist.

Allerede i 826 opfordrede den frankiske kejser Ludvig den Fromme munkene Ansgar og Autbert fra klosteret Ny Korvej i Sachsen til at tage med den netop døbte danske tronkræver Harald Klak til Danmark med det konkrete formål at indlede og forestå et aktivt missionsarbejde blandt danskerne og nordboerne. Udbyttet blev imidlertid yderst pauvert. Det er heller ikke dokumenteret, at Ansgar virkelig har missioneret på dansk område. Han kan således meget vel have nøjedes med at have ledet en missionskole inden for det store Frankerriges grænser.

I 829 bemyndigede kejseren Ansgar til at ledsage en sendefærd til den svenske kong Bjørn i Birka, hvortil Ansgar ankom efter en farefuld rejse, hvor sørøvere angreb og udplyndrede skibet. Ifølge helgenbiografien om Ansgar, »Vita Anskarii«, som blev skrevet i det første tiår efter hans død, sandsynligvis af hans medhjælper og efterfølger Rimbart, skal han denne gang have vundet flere for den kristne tro, heriblandt den kongelige gældker (repræsentant i Skåne) Hergeir, der indrettede en kirke.

I 831 optræder Ansgar som ærkebiskop i det nyoprettede ærkesæde Hamburg og som pavelig legat over den nordiske missionsmark. Ansgar ledede ærkebispedømmet til sin død 34 år senere, om end det efter et vikingeangreb i mellemtiden måtte flyttes til Bremen, som i 848 blev lagt sammen med Hamburgstiftet. Det var i dette tidsrum, at han ved diplomatiske forhandlinger med danske konger lod bygge kirke i Hedeby og fik grund til én i handels- og søfartscentret Ribe, som han menes at have besøgt omkring 860. Forinden var Ribe blevet bispesæde ca. år 848.

Ansgars kirke i Hedeby har formentlig hverken været meget større eller anderledes i sin opbygning end denne rekonstruktion af stavkirken i Hørning, som kan ses på Moesgård Museum. Jens Kirkeby foto.

Den anden tidlige bydannelse i Sønderjylland, Hedeby, opstod oprindeligt som en sæsonbetonet handelsplads engang i 700-tallet, men blev opgivet efter at være blevet ødelagt af den norske konge Harald Hårderåde omkring midten af 1000-tallet og som handelsby ved Slien afløst af Slesvig. Endnu er kun 6% af Hedeby ved Haddeby Nor blevet arkæologisk undersøgt, hvortil kommer nogle udgravninger af den tidlige bebyggelse syd for Halvkredsvolden og nogle mindre undersøgelser nord for volden. Det fugtige terræn har imidlertid virket konserverende på organisk materiale i form af spor efter tømmer fra veje og huse. Måske har et af disse huse rummet Ansgars nok ret så beskedne gudshus. Kun nye undersøgelser vil kunne kaste lys over de nærmere omstændigheder.

Harald Blåtands meddelelse på den store Jellingsten om, at det var ham, der gjorde danerne kristne, er velkendt. Stenen er rejst i tidsrummet mellem ca. 965 og hans død godt 20 år senere over et århundrede efter Ansgars. Fuldt indpas i danskernes hverdag vandt kristendommen vel først i forbindelse med Svend Estridsens gejstlige inddeling af riget i bispedømmer. Da var der forløbet yderligere hundrede år.

Skal Ansgars kirke findes, er det med andre ord ikke nogen katedral el-

ler fundamenter efter en stor stavkirke som f.eks. det imponerende byggeri i Borgund i Norge fra midten af 1100-tallet, man skal søge efter, men en ydmyg træbygning ligesom så mange andre af husene i Hedeby. Ved Moesgård Museum syd for Århus indviede man i 1997 en rekonstruktion af en lille stavkirke fra Hørning, som er blevet dendrokronologisk dateret til ca. 1060-70. Ansgars formodede og 200 år ældre bedehus i det dengang hedenske Hedeby har næppe været større, og kirkegængerne har fortrinsvis nok været fremmede købmænd samt i ny og næ nogle enkelte lokale nysgerrige.

De ældste stenkirker

Manglen på sikre arkæologiske vidnesbyrd om trækirker indebærer naturligvis ikke, at der foruden Ansgars i Hedeby ikke har været opført andre trækirker i løbet af vikingetiden. Påvisningen af de mange trækirker i det øvrige Danmark som f.eks. ikke færre end tre i Jelling, hvoraf den ældste tilmed har været den største, gør det rimeligt at forestille sig, at også den sydlige del af Sønderjylland, nutidens Sydslesvig, er blevet udbygget med trækirker.

Den efter datidens forhold enestående, 30 x 14 m store kirke i Jelling – betydeligt større end den nuværende kirkebygning – kan være bygget af Harald Blåtand, bl.a. med sigte på under skibet at rumme det 4 x 2,6 m store gravkammer, hvor man i 1978 fandt de mulige skeletrester af hans far, Gorm den Gamle. Sandsynligheden taler for, at Harald efter sin egen dåb omkring 965 har ønsket at flytte sin omkring 958-959 afdøde far fra Nordhøjen ind i den nyopførte kirke ved siden af. Det forklarer også, hvorfor skeletdelene blev fundet hulter til bulter i forbindelse med de arkæologiske undersøgelser på stedet. I sensommeren 2000 blev knoglerne i overværelse af kongefamilien højtideligt nedsat i et skrin under kirkens gulv. Den gamle hedning havde endelig fået sin blivende plads i kristne omgivelser.

Det eneste fund fra Sydslesvig ud over forgængerer for kirken i *Hedeby*, som med lidt god vilje kan lede tanken hen på en trækirke, er to egeplanker med vikingetidens forfinede slyngornamentik fra *Humtrup Kirke* vest for Sønderløgum. De opbevares nu på museet på Gottorp Slot.

Som i det øvrige land sejrede kristendommen i løbet af 1000-tallet, hvor man må formode, at der er rejst adskillige trækirker og en del i sten, måske frådsten (kildekalk) ligesom Starup Kirke syd for Haderslev Fjord.

Da det var vanskeligt at transportere byggematerialer over land, har man hovedsagelig udnyttet foreliggende byggeemner. Granit har således

været dominerende i mange af de nye kirker i romansk tid. De ligger da også i nøje tilknytning til områder, hvor forskellige istider har efterladt granit som vandreblokke, dvs. i området øst for isens hovedstilstandslinie i sidste istid og ved bakkeøerne ude vestpå.

Typemæssigt falder granitkirkerne i to grupper: dels kirkebygninger, hvor granitten er blevet tilvirket som kvadere, bl.a. ude på bakkeøerne, dels kirker, hvor man har anvendt granitten i form af kløvede kampesten. For den første gruppes vedkommende må den betragtes som en udløber af det store nørrejyske granitkvaderbyggeri. Murværket rejser sig over en profileret sokkel, som regel i blank mur. Billed- og figurkvadere er sjældne, og den kunstneriske kvalitet tåler ingen sammenligning med f.eks. Viborg- og Vestervig-egnens rigdom. Devisen om ingen regel uden undtagelser gælder dog også i Sydslesvig, som i det nordvestlige hjørne af *Satrup* kirkeskib kan opvise en dramatisk billedkvader med gengivelse af en lansebevæbnet og brynjeklædt rytter fra opførelsestidspunktet omkring år 1200.

Der må højst sandsynligt have eksisteret sten- og billedhuggerværksteder i byer som Slesvig, og det må anses for givet, at de få søjleportaler og billedtympanoner (døroverliggere), der findes i området, er fremstillet i et sådant specialværksted, således f.eks. de smukke granitportaler omkring *Sørup Kirkes* nord- og syddøre og den unikke indgangsportal omkring adgangs døren til Slesvig Domkirkes søndre tværskib fra henholdsvis omkring 1170 og ca. 1180-1200.

Hvad brugen af kløvet kamp angår, egner selve de rå kampesten sig ikke til udformning af dekorative elementer, men enkelte detaljer som døre og vinduer kan dog være udført i kvadere, ligesom også kampestensmurene står på profilsokler i kvadersten. Kvaderdetaljerne er noget som kirkerne har fælles med de fynske, i modsætning til de sjællandske kampestenskirker, der som regel er rene markstenskirker.

På et vist tidspunkt har man i de stenfattige egne i det vestlige Nord- og Sydslesvig søgt at råde bod på dette forhold ved at indføre byggematerialer. Således findes en større gruppe kirker sydpå fra Ringkøbing Fjord langs vestkysten, som helt eller delvis er opført i vulkansk tufsten fra Andernach ved Rhinen. Tuffen har været lettere at transportere end granit, da den ved brydningen er let og porøs og først bliver fast og hård efter nogen tids luftpåvirkning. Det vides, at tuffen blev lastet i Utrecht og Deventer til eksport, og ved opmudring af floden Trene ved *Hollingsted* omladeplads har man fundet færdigbehandlede hvælvsten i flodlejet. Tuffen må altså være eksporteret som færdigvare. Både i det nordlige og sydlige Slesvig findes tuffen ofte benyttet sammen med andre materialer. Behøver det at

Romansk rundbueportal omkring den oprindelige norddør til Sørup Kirke i Angel med Kristus i gavlfeltet flankeret af apostlene Peter og Paulus. Helge Krempin foto.

tilføjes, at kirken i *Hollingsted* i sin romanske kerne er bygget af importerede rhinske tufsten. Også dele af den oprindelig romanske kirke i forbin-

delse med *Johannesklosteret i Slesvig*, som indgår i den nuværende kirke på stedet, er både i det ydre og indre beklædt med tufsten.

En ganske særlig gruppe udgør kirkerne i *Oversø*, *Kosel* og *Sønderstabel*, der med deres massive stentårne er rejst som forsvarskirker i lighed med de bornholmske rundkirker, bygget med det dobbelte formål både at tjene som gudshus og som tilflugtssted for lokalbefolkningen, når urolige tider indfandt sig her i det omkæmpede grænseland.

Teglstensbyggeriet

Langt de fleste af Sydslesvigs middelalderkirker er imidlertid opført af brændte teglsten, et let håndterligt materiale, som efter at det var blevet kendt fra omkring 1160 hurtigt vandt indpas. Teglen kunne brændes på stedet, hvorved det besværlige transportproblem blev løst. De stenfattige områder i Sydslesvig blev derfor snart udbygget med senromanske munkestenskirker. Da kirkebyggeriet i øvrigt også var ret livligt i det foregående århundrede, formoder man, at flere af disse kirker kan have afløst sene trækirker.

Det senromanske teglstensbyggeri kulminerede med den fortsatte udbygning af *Slesvig Domkirke*, hvor overgangen fra kamp, kvadere og tuf til teglsten førte til mange ændringer i de oprindelige byggeplaner. Ellers fortsatte munkestenen med at være det udbredte byggemateriale i den efterfølgende gotiske tidsalder, da adskillige romanske kirker blev udvidet med f.eks. vestforlængelser, og korene udbyggedes til gotiske langhuskirker uden særskilt kor, ligesom der ikke sjældent blev indlagt hvælv. Der blev dog også rejst nye kirker såsom i 1386 danskhedens hovedkirke, *Helligåndskirken* i Flensborg.

Omkring 1400 begyndte opførelsen af våbenhuse og sakristier til langt de fleste eksisterende kirkebygninger. Især mod øst fik flere kirker desuden tilbygget kapeller. Også de mange gotiske tårne er for det meste opført efter 1400 og er almindeligvis rejst ved vestgavlene.

Efter reformationen i 1536 blev kirkebyggeriet mindre omfattende. Som eksempler kan nævnes *Ny Kirke i Angel* (1622), *Remonstrantkirken* og den evangeliske *Sankt Christophoruskirke* ved Am Mittelburgwall (begge i *Frederiksstad* henholdsvis 1624 og 1643-49) samt den gamle kirke i *Vesterland* på *Sild* (1635-37) og *Trefoldighedskirken* i *Slesvig* (1650-51).

Samtidig fremstod med *slotskapellerne* på *Lyksborg Slot* (1582-87) og *Gottorp Slot* (1590) en ny kirketype. Ganske som de tilsvarende kapeller i slottene i Sønderborg, Graasten og Augustenborg er de indrettet i an-

Denne klokkestabel ved kirken i Hollingsted er rejst i 1763. John Roth foto.

læggenes nordfløje som private kapeller for herskabet og slottets øvrige beboere, og de indordner sig arkitektonisk under slottets helhedspræg. Interiørerne er bemærkelsesværdige, fordi de er opbygget som lutheranske prædikekirker, uden kor og således, at prædikestolen har fået en fremskudt position i forhold til alteret. Alle slotskapellerne har søjlebårne gallerier, hvorpå herskabsstolen er placeret, og hvorfra der er adgang til herskabets gemakker.

Ligesom Sønderjylland nord for den nuværende landegrænse har man mange steder i Sydslesvig løst problemet med klokkeophængningen ved at rejse fritstående *klokkestabler*. Ældst og fra kirkens opførelsestidspunkt omkring år 1200 er træårnet i *Nørrebrarup*. Blandt de øvrige af de nuværende klokkestabler går f.eks. *Bordelums*, *Rodenæs* og *Vitsvorts* tilbage til 1600-tallet.

Nyere kirker

Der blev også opført og ombygget en del kirker i såvel 1500- som 1600-tallet, og i 1700-tallet rejste sig flere nybyggerier i den vestlige del af området, bl.a. *Berringhuse* (1712), *Nibøl* (1728-29), *Dagebøl* (1731), *Stedsand* (1746) og *Ostenfeld* (1772). Det er også herude, man finder stråtækte kirker på halligerne *Hoge* (1637-41), *Grøde* (1779) og *Øland* (1824). Den eneste stråtækte kirke inde på fastlandet er munkestenskirken i *Klangsbøl* fra 1200-tallet..

De nyere kirker fra 1800-tallet, bl.a. kirken i *Simonsberg* (1829) og *Marielirken i Husum* fra 1829-33, tegnet af C.F.Hansen, og begyndelsen af 1900-tallet som f.eks. *Sankt Jørgenskirke* i Flensborg (1904-07), er alle påvirket af gamle stilarter.

De danske kirker med deres omkring 6700 medlemmer udgør en særskilt kategori. Foruden *Helligåndskirken* i Flensborg, som i 1997 helt overgik til dansk eje, skal her blot nævnes den danske kirke i *Lyksborg* (1954), *Ansgarkirken* i Flensborg (1968), kirkerne i *Tarp* (1985) og *Husum* (1991) og som det sidste skud på stammen kirken for den danske menighed i *Harreslev* fra 1994. De 24 danske præster i Sydslesvig under Dansk Kirke i Udlandet virker rundt omkring i ca. 60 kirke- og prædikesteder, som dog ikke altid er kirker. I mange tilfælde må man betjene sig af kirkesale som eksempelvis den danske skole-, kirke- og forsamlingsbygning *Valsbøllhus*, menighedscentret i *Læk* og kirkesalen i *Vesterland* på Vadehavsoen Sild, som for øvrigt er indrettet i en ca. 200 år gammel, stråtækt frisergård, og andre mere eller mindre improviserede menighedssteder.

Hallig Ølands nuværende stråttækte kirke blev opført i 1824. BD Foto.

Kirkernes indre udsmykning og inventar

Under beskrivelserne af de udvalgte kirker længere fremme i årbogen kommer teksten både ind på kirkernes bygningshistorie, udsmykning, inventar, gravminder m.m., men det føles alligevel på sin plads forinden også at bringe en kortfattet oversigt over deres indhold set i større perspektiv. Der følger derfor herunder en gennemgang af de forskellige kategorier belyst ud fra eksempler.

Kalkmalerier

I modsætning til Danmark nord for Kongeåen er det ikke kalkmalerier og slet ikke romanske, der gør de sydslesvigske kirker til noget særligt. Det bør ikke nødvendigvis tolkes som et udtryk for, at det ikke har været kutyme at udsmykke kirkerne med kalkmalede dekorationer allerede i romansk tid, men kan dels skyldes, at traditionen for afdækning og restaurering af overkalkede billedfremstillinger er gammel og professionel i det nuværende Danmark, dels at man endnu ikke har fundet og afdækket dem i Sydslesvig og længere nede i Tyskland. Den antikatolske holdning var meget stærk i det protestantiske Tyskland såvel som i Hertugdømmerne, hvor reformationen blev indført meget tidligt begyndende med Husum-præsten Herman Tasts virke i 1522.

Blandt de tidlige *kalkmalerier* i området er der grund til at fremhæve de gotiske kalkmalerier i *Slesvig Domkirke*, hvoraf de ældste er fra ca. 1250. Noget yngre, fra ca. 1330-35, er de gotiske kalkmalerier i *Marielirken i Rendsborg*. Først efter ca. 1400 synes kalkmalerierne at blive mere almindelige. De ofte livlige, gotiske figurer optræder i modsætning til de romanske billeders store, malede billedflader som regel på hvid baggrund, men til gengæld indrammes motiverne af et rigt rankeværk, som desuden tjener til at udfylde tomrum i billedfladen. Formålet med billederne har helt klart været at fungere som moralske mementoer for kirkegængerne, som det fremgår af kalkmalerierne med dommedagsskildring og Jesu stamtavle i *Helligåndskirken* i Flensborg fra omkring år 1400 samt de hermed samtidige billeder i Flensborgs *Marielirken*.

Sengotiske billeder træffes bl.a. i den gamle *Sankt Hans Kirke* i Flensborg, hvis interessante malerier på de samtidig indbyggede hvælv er fra ca. 1480-1530. Fra samme periode stammer også dommedagsfremstillingen i kirken i *Lille Solt* samt de ældste billeder i den dengang ændrede rundkirke i *Oversø*.

I lighed med den i dag danske del af Sønderjylland har våbenskjolde flere gange været anvendt som kirkedekoration som f.eks. kong Hans' våbenskjold i *Sankt Hans Kirke* i Flensborg og de efterreformatoriske adelige frøkeneres våbenskjolde i *Johannesklosteret* i byen Slesvig. Fra efter reformationen er desuden de i 1973 afdækkede malerier i slotskapellet på *Lyksborg Slot* fra slottets opførelsestidspunkt 1582-87 og freskerne fra 1598 i *Sankt Nikolaj Kirke* i Egernførde med Kristi ophøjelse samt de temmelig primitive kalkmalerier fra omkring 1670 i kirken i *Sydstrand/Süderende* på Fø med billedlige fremstillinger af Jesu lignelser.

Skorter det på en kalkmaleririgdom som i Danmark, hvor man nu har kendskab til over 800 billeder fra forskellige perioder, kan Sydslesvig til gengæld byde på mange spændende *malede udsmykninger* af trælofter og pulpiturer. Her skal kort omtales det farverigt dekorerede tøndeformede loft med bibelske scener fra 1704 i den store *Sankt Laurentius Kirke* i Tønning, det bemalede træbjælkeloft i kirken i *Dagebøl* med P. Volquards skildringer fra 1750 af lidelseshistorien samt H.M. Sönnichsens træloftsudsmykning i *Enge* fra 1779.

Døbefonte

Som i det øvrige danske kulturområde er den overvejende del af landsdelens *døbefonte* af granit og dermed almindeligvis af samme alder som de oprindelige, men siden ofte enten nedrevne eller ombyggede romanske kirker. Blandt disse fortjener navnlig én at blive fremhævet frem for de øvri-

Munkbrarup Kirkes romanske granitdøbefont med den dramatiske fremstilling af en kamp mellem en løve og et menneske leder tankerne hen på løverne på Ribe Domkirkes Kathoveddør. Den stammer fra kirkens opførelsestidspunkt omkring 1170. Helge Krempin foto.

ge. Det er det helt unikke høje og statelige eksemplar i *Munkbrarup Kirke* på Angel, udført af én stor granitblok. Stenhuggermesteren har derfor haft

mulighed for at frigøre en af sine figurer fra hovedformen. Motivet er en kamp mellem en løve og et menneske.

Den tanke ligger nær, at billedhuggeren normalt har arbejdet med bygningsskulptur og har haft en metalkedel og ikke et stenkar i erindringen. Indirekte kan han sættes i forbindelse med værkstedet ved Slesvig Domkirke og herigennem med det i Ribe, de søjlebærende løver på Ribe Domkirkes såkaldte Kathoveddør og med de fantastiske granitbilledkvadere i Øster Starup nordvest for Kolding. Inspirationen til den motivverden, som de jævne jyske og slesvigske stenhåndværkere transplanterede til granitten, har de nok først og fremmest hentet fra den fremmede kunstindustri, hvis produkter strømmede ind over Danmark i 1100-tallet og anbragtes i dets mange nyopførte kirker. Netop omkring år 1100 drog talrige lombardiske bygningshåndværkere til Rhinlandet, hvor den tysk-romerske kejser Henrik 4. iværksatte store arbejder i Speyer, Mainz og Utrecht.

Der er tilsyneladende blevet fremstillet granitfonte op gennem hele middelalderen, og import af sten har her ikke spillet nogen større rolle. Dog findes i landsdelen en del fonte fra 1200-tallet af *gotlandsk sandsten*, de fleste mod øst, hvoraf *Borreby*s og *Sørups* pokalformede og reliefprydede fonte tilskrives Calcarius, der tilhørte den berømte mester Sighrafs skole på Gotland.

En anden kategori er en gruppe på knap en snes importerede fonte fra 1400- og 1500-tallet af mørk marmor fra provinsen *Namur* i det sydlige Belgien.

Fontene af malm eller bronze, hvoraf der findes flere i Sydslesvig end i hele Danmark, er så store, at de ville kunne bruges til fuld neddykning, hvorimod de efterreformatoriske som regel er forsynet med en mindre skål eller et dåbsfad som en konsekvens af, at dåb ved overøsning nu var slået fuldt igennem.

I *Marielkirken* i *Rendsborg* er det ældste inventar netop en gotisk bronzedøbefont fra omkring midten af 1300-tallet. De øvrige sydslesvigske malmfonte er yngre. Bronzefonten i *Gettorp* er således sengotisk og fra 1424. *Slesvig Domkirkes* bronzefont er et arbejde fra Hinrick Klinghes værksted ca. 1480, mens flensborgeren Peter Hansens sengotiske bronze-font i *Sankt Nikolaj Kirke* i Flensborg med paralleller i domkirkerne i Haderslev og Århus er udført i 1497 og Melchior Lucas' udsøgte fontearbejde i *Poppenbøl* i 1590.

Yngst blandt fontene af bronze er arbejderne af en anden flensborger, Michael Dibler. Egernførdes *Sankt Nikolaj Kirkes* smukt dekorerede font er fremstillet i 1588 efter Dblers tegninger; den kedelformede font i *Marielkirken* i *Flensborg* med en fod dannet af evangelistfigurer, ligesom i *Pop-*

penbøl, og otte passionsrelieffer på siderne er støbt i 1591; fonten i *Eske-
ris* i Angel fra 1619 med samtidigt trælåg og L. Karstens smukt ornamen-
terede barokfont i *Mariekirken* i *Husum* fra 1643.

Døbefonte af sandsten foruden de gotlandske importstykker findes bl.a. på halligen *Langenæs* og i *Ording*, begge fra 1500-tallet, samt i *Tetenbøl* (1596), slotskapellet på *Gottorp Slot* (ca. 1598) og i *Trefoldighedskirken* i Slesvig (1651). Kirken i *Garding* er udstyret med en pokalformet font fra 1654 af marmor og alabast. Ellers er de fleste øvrige døbefonte *træfonte* som f.eks. fonten i *Bredsted*, som er et arbejde fra Hinrich Ringerincks værksted 1599, og den pragtfuldt udskårne font fra 1653 i udtryksfuld bruskarokstil i kirken i *Gelting*. Denne træfont er muligvis et værk af Egernførde-billedskæreren Hans Gudewerth den Yngre (død 1671), der er bruskarokkens betydeligste repræsentant i Hertugdømmerne og tillige har udført altertavler til adskillige danske købstadskirker, bl.a. *Køge Kirke* og *Sankt Olai Kirke* i *Helsingør* samt flere prædikestole. Hans hovedværk er altertavlen i *Sankt Nikolaj Kirke* i Egernførde fra 1640 og epitafiet fra 1661 over Thomas Börnsen i samme kirke.

Som et eksempel på helt nye døbefonte kan det tilføjes, at såvel døbe-
fonten, alteret og prædikestolen i den nye *danske kirke i Harreslev* fra 1994 er udført i massiv eg af Thorkild Have.

Træinventar

Den ældste af landsdelens fremtrædende billedskærere er Hinrich Ringe-
rinck (død 1629) fra Flensborg, hvis hovedværk er orgelhuset og -pulpitu-
ret i *Sankt Nikolaj Kirke* i Flensborg fra 1604-09 og prædikestolen i *Sankt
Jørgens Kirke* i Flensborg (tidligere i *Helligåndskirken*). Nord for den nu-
værende grænse har hans værksted tillige skåret prædikestole til kirkerne i
Sønderborg (1599), Egen på Als (1600), Dybbøl (1605) og Kliplev (1610).

Såvel Nord- som Sydslesvig kan opvise en sand rigdom af middelalderligt
træinventar, hvortil forbillederne især skal søges i Frankrig, Sydvest- og
Nordtyskland, men som ikke er importeret sydfra. De fleste af de mange
middelalderlige krucifikser og altertavler er højst sandsynligt fremstillet af
lokale håndværkere, indvandrere eller svende på valsen. Kunstnerne har altid
arbejdet efter forlæg, og ethvert større billedskærerværksted har antagelig
været veludstyret med samlinger af tegninger og træsnit. De talrige udskårne
figurers ensartede udseende viser, at kunstnerne ikke tilstræbte originalitet,
men tværtimod loyalitet mod forlægget. Den enkelte billedskærer afslører sig
først og fremmest ved sin håndværksmæssige duelighed, og i flere tilfælde
har man kunnet konstatere forskellige »hænder« på samme arbejde.

Som regel lader det sig ikke gøre at fastslå den enkelte billedskærers nationalitet, men ét sted kan man med rimelighed antage, at han var dansk. Figurene i *Hyrup Kirkes* fornemme stykke billedskærerarbejde af lidelseshistorien med syv udskårne passionsbilleder fra omkring 1275, kendt som »Hyrup-passionen«, er nummereret med det gamle danske nationale alfabet, runerne, hvilket peger på en dansk håndværker. Påvirkningen kommer klart fra fransk højgotik, specielt Chartres og Amiens. I øvrigt må man antage, at danske og tyske håndværkere har arbejdet side om side med forlæg, der afspejlede udviklingen inden for billedkunsten i det sydlige Europa.

Inden omtalen af altertavler, prædikestole, præste- og korstole, skabe, orgelfacader og epitafier skal der kort gøres rede for træskærerarbejder som alterkors, korbuekrucifikser og udskårne figurer og statuer i de syd-slesvigske kirker.

Det vel fineste stykke er den 4,4 m høje, fritstående egefigur fra ca. 1510-15 i *Slesvig Domkirkes* sydlige tværskib med Christophorus med Jesusbarnet på skuldrene. Skulpturen, der regnes blandt de bedste sengotiske træskærerarbejder i Nordtyskland, tilskrives traditionelt den berømte billedskærer og billedhugger Hans Brüggemann (død efter 1521), hvis eneste dokumenterede værk i øvrigt er alteret i samme kirke. Man tilskriver også Brüggemann Sankt Georg og dragen fra *Mariekirken* i Husum fra ca. 1520 og som siden 1830 befinder sig i Nationalmuseet i København. Desuden bronzegravmælet for hertug Friedrich I. af Gottorp og hertuginde Anna af Brandenburg (ca. 1514-18) i Bordesholm Slotskirke syd for Kiel.

Væsentligt ældre, fra 1200-tallet, er bl.a. det gotiske *korbuekrucifiks* i *Rodenæs*, den senromanske *træskulptur* fra ca. 1230 i *Husby* forestillende Sankt Mikael med dragen, det tidlige gotiske *trækors* i den katolske *Sankt Knuds Kirke* i Husum, et formentlig fransk arbejde fra omkring 1230, den monumentale *korsfæstelsesgruppe* i *Haddeby Kirke* fra ca. 1250, *krucifikset* i *Sankt Nikolaj Kirke* i Kappel fra anden halvdel af 1200-tallet ligesom den gotiske korsfæstelsesgruppe i *Jørl* og den såkaldte *Hyruppassion* i *Hyrup* fra omkring 1275 (omtalt ovenfor). Den store, udskårne Christophorusfigur i *Sankt Nikolaj Kirke* i *Kappel* er derimod ikke gammel. Den er skabt i 1934 af A. Lang fra Oberammergau og skænket hertil af en velhavende borger.

Af arbejder fra 1300-tallet kan bl.a. nævnes en *passionsgruppe* i *Nørre Haksted*, skåret i eg omkring år 1300, den tronende Kristus med apostle i *Nykirke*, korbuekrucifikserne i *Eggebak*, *Siversted*, *Vitsvort*, de gotiske *apostelstatuer* i *Hatsted*, den udskårne Sankt Laurentiusfigur i *Sterup* samt det gotiske *træsnit* med den tronende Kristus og apostlene fra århundredets begyndelse i kirken i *Nebel* på *Amrum*. De fleste træskærerier er dog fra

1400- og 1500-tallet, heriblandt i *Stenbjerg Kirke* en korsfæstelsesgruppe, som er skåret ca. 1520-30 i Claus Bergs velrenommerede værksted i Odense, hvorfra bl.a. også relieffet med korsgangen og korsfæstelsen i altervæggen i *Gelting Kirke* stammer. Korbuekrucifikset i sidstnævnte kirke er nogenlunde samtidig hermed, fra 1525, og er udført af H. Grote.

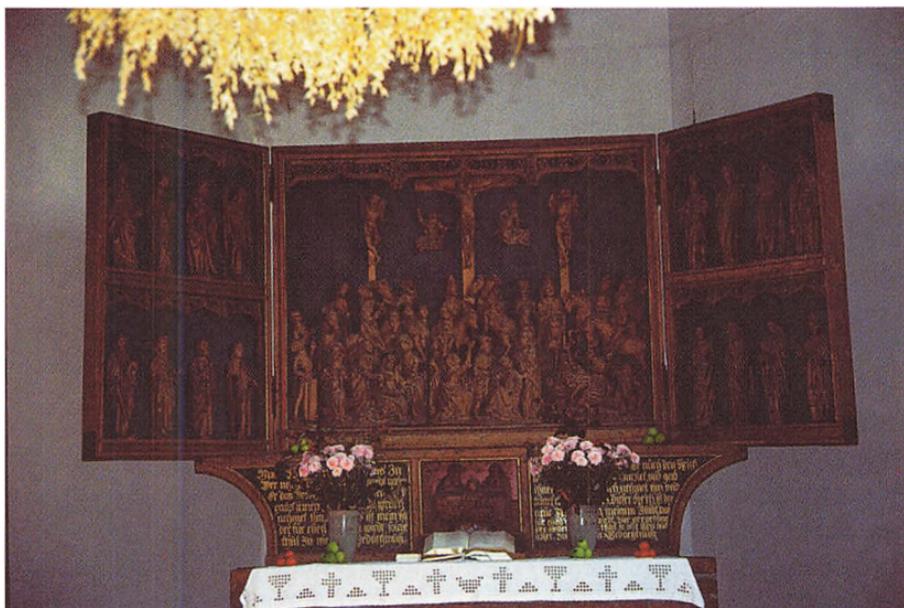
Altertavler

Mens formentlig nogle af de ældste træskulpturer og relikvieskabe kan tænkes at have tjent som alterprydelser, selvom vi ikke kender deres oprindelige opstilling på alteret, begyndte de gotiske *skabsaltertavler* at udvikle sig i Europa i sidste halvdel af 1300-tallet og kom til Hertugdømmerne i de første årtier af 1400-tallet. Spor af disse ældste tavler findes spredt ud over landsdelen som genopstillede løsfignurer. Gennem ganske velbevarede tavler i *Fartoft*, *Hatsted*, *Mildsted*, *Odenbøl*, *Skobøl* og *Tating* kan man få et indtryk af deres opbygning.

Skabene har som regel to sidefløje og smykkes ofte i hele deres udstrækning af to række apostle og helgener med et lille midterfelt i hver række. I slutningen af 1400-tallet blev altertavlerne større og fik fire fløje, mens midterfeltet bredte sig, så det nu optog hele midterskabet. Det foretrukne motiv blev korsfæstelsesscener, men i modsætning til i det øvrige Danmark holdt apostelrækkerne stand i fløjene. Golgathafremstillingerne på altertavle fra slutningen af 1400-tallet og omkring år 1500 er skematisk opbygget i to adskilte grupper på hver side af den korsfæstede, men i begyndelsen af 1500-tallet forsvandt denne stramme komposition, og de to grupper omkring korset voksede sammen til et veritabelt menneskemylder. Et fremragende eksempel herpå er Brüggemanns altertavle fra 1521 i *Slesvig Domkirke*. I domkirkens sydlige korskirke kan man for øvrigt også beundre Sydslesvigs ældste alter, det tidlige gotiske *Hellig Tre Kongers Alter* fra slutningen af 1200-tallet.

Fra før reformationen eksisterer der stadig mange sengotiske højaltertavler fra 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet, som fik lov til at blive stående. Til de bedste hører ud over de allerede omtalte tavlen i *Stenbjerg* med de prægtige, udskårne figurer og apostelstatuer; tavlen i *Vesterland* med Jomfru Marias kroning mellem to biskopper og apostelstatuer; *Rodenæs'* tredelte alter med opstandelsesbillede på fodstykket, Jomfru Maria på månesejl mellem to biskopper i midten, apostelstatuer på fløjene og en rigt dekoreret opsats. Endvidere tavlen i *Bargum*; *Sankt Johannes Kirken* i *Niblum* på *Før* fra den kendte billedskærer Bernt Notkes værksted, hvor også kirkens *sakramentskab* er fremstillet.

Ved reformationen havde mange kirker foruden højalteret, som menig-

Trefløjet, sengotisk altertavle fra omkring 1480 i kirken i Odenbøl. BD Foto.

heden ikke havde adgang til, adskillige sidealtre. Således har der hyppigt stået et alter for Jomfru Maria i skibets nordøstlige hjørne og et alter for kirkens skytshelgen i sydøsthjørnet.

En egentlig fornyelse af altertavlerne kom først i 1600-tallet. En undtagelse er *Munkbrarups* lille miniaturealter i alabast med et trefoldighedsrelief. Stilen peger hen på den berømte arkitekt og billedhugger Cornelis Floris de Vriendts (ca. 1514-1603) værksted i Antwerpen. Både Cornelis' og den yngre bror Frans' kunstneriske frembringelser bidrog til at udbrede deres renæssanceprægede, såkaldte Florisstil.

Sydslesvig byder endvidere på ypperlige altertavler af Hinrich Ringenck (*Mariekirken* i Flensborg, 1598, *Eggebæk*, 1608, og *Klægsbøl*, 1621) og Hans Gudewerdt den Yngre (den rigt ornamenterede tavle i *Sankt Nikolaj Kirke* i hans hjemby *Egernførde*, 1640, samt hans hovedværk, det prægtige *Gudewerdtalter* i *Sankt Nikolaj Kirke* i *Kappel*, 1641, og den overdådige opsats i *Ervde*, ca. 1665).

Stor interesse knytter sig også til Henning Claussens 8 m høje, fornemt udskårne altertavle fra 1649 i *Mariekirken* i *Rendsborg*, som anses for at være et hovedværk inden for senmanierismen i Hertugdømmerne. En anden navngiven mester er J. Schnitker, som bl.a. er repræsenteret i *Boldik-*

Hans Gudwerdts rigt ornamenterede altertavle fra 1640 i Egemfjordes Sankt Nikolaj Kirke. Gerd Remmer foto.

sum (1643) og Stedesand, hvor han ud over lektorieprædikestolen fra 1647 også har skåret den trefløjede senrenæssancetavle og søjler og hermepilastre (1639). Alteropbygningen i den barokke *Kristkirke* i *Frederiksstad* er et arbejde af J. Steinell fra 1662-63. Barokken med bl.a. N. Buchholtz' rigt

udsmykkede alteropbygning i *Breklum* fra 1741 og det imponerende alter i *Sankt Nikolaj Kirke* i *Flensborg* fra 1749 kommer ligesom rokokoen med f.eks. H. Hansens fine alter i *Husby* fra 1786 til udtryk i flere altertavler rundt omkring.

Af helt ny dato er den sønderjyske maler fra Egersund Martin Quists tre farvestrålende malerier over Thorkild Haves alterbord i den stemningsfulde danske kirke i *Harreslev*.

Sakramenthuse, også kaldet *tabernakler*, udgør en særlig gruppe træinventar, men kan dog også være udført i sten. Disse romersk-katolske, tårnlignende gemmer for monstrans og hostie har almindeligvis været opstillet ved alterets evangelieside, dvs. korets nordside. Inden for det sydslesvigske område er der bevarede sengotiske eksempler i *Lille Solt*, *Jørl* og *Bargum* (af munkesten) og samt fra 1600-tallet ét i *Velt*.

Orgler

Der er også grund til at fremhæve nogle af landsdelens mange fine orgler. Førstepladsen indtages ubestridt af orglet i *Sankt Nikolaj Kirke* i *Flensborg* fra 1604-09 med over 5000 piber, 66 registre, fire manualer og pedal. Orglet, som er det største i Slesvig-Holsten, er bygget af Nikolaj Maas fra Stralsund. Den prægtige orgelfacade med Hinrich Ringerincks fornemme billedskærerarbejde med Christian 4.'s og dronning Anna Cathrines våbenskjold og malerier af Gowert van Achten fra Tønning. Orglet har gennemgået en omfattende restaurering både i 1963 og i år 2000.

Endnu ældre er den sengotiske, femfløjede orgelfacade i *Garding* fra 1512 med rygpositiv i barokstil fra år 1700, den vældige, femdelte orgelfacade i *Tating* fra 1591, men ændret i 1800-tallet, med bl.a. akantusvolutter og flankerende bemalede brystninger og den pilasterinddelte orgelfacade i *Oldensvort* fra 1592, mens den imponerende orgelfacade i *Vabs* er et arbejde fra 1608-73. Nævnes bør endvidere orglet i slotskapellet på *Gottorp Slot* med dele fra slutningen af 1500-tallet, den barokke orgelfacade i *Kristkirken* i *Rendsborg* fra 1716, J.D. Busch's store orgelfacade fra 1700-tallet i *Ulsnæs* samt de rigt udskårne eksemplarer i *Langhorn* fra 1761 med stiftervåbenskjold og inskriptioner på midterdelens brystning mellem de to store bastårne og i *Kejtum* fra 1787, som er udsmykket med parykstilsornamentik. Derimod er orglet i *Helligåndskirken* i *Flensborg* først fra 1975.

Prædikestole

Med reformationen blev prædikestole fast inventar i de danske kirker, hvor de ofte blev placeret højt i den østlige del af skibet nær et sydvendt vindue

og med en baldakin eller lydhimmel over. I Sydslesvig er bevaret over 25 prædikestole fra perioden før år 1600. Udsmykningsmæssigt spænder de fra *Sankt Peters Kirkes* enkle stol fra ca. 1565-70 med søjler på kurven til Hans Gudewerdt den Ældres renæssancemesterværk i *Gettorp* fra 1598.

Som i det øvrige Danmark er langt de fleste prædikestole fra 1600-tallet med renæssancens forskellige faser samt bruskarok og højbarok, som omkring år 1700 afløses af sen- eller akantusbarokken.

Under renæssancen var Hinrich Ringerinck landsdelens storleverandør af prædikestole, om end det kan være vanskeligt at skelne en egentlig mesterhånd bag de arbejder, der arkivalisk knyttes til hans værksted. Flere ting tyder da også på, at Ringerinck har bortliciteret figurskæringerne til andre kolleger i Flensborg. Som eksempler på værkstedets formåen kan fremhæves stolen i *Eggebæk*. En anden markant 1600-tals kunstner var Hans Peper, hvis værksted bl.a. leverede den rigt udskårne stol i *Svavsted* (1606) og et af Sydslesvigs fineste stykker kirkeinventar, den i *Mariekirken i Rendsborg* (1621).

Bruskarokkens mester, Hans Gudewerdt den Yngre, kan f.eks. studeres i *Sørup*, hvis prægtigt udskårne prædikestol er et arbejde fra midten af 1600-tallet. Et andet værksted lå i Tønder med de to akantusbarokmestre Peter Petersen II og III, som menes at have været far og søn. Af arbejder herfra kan nævnes *lektorieprædikestolene* i *Nykirke* i Angel og i *Lindholm*, begge fra 1682. Det var fra sådanne læsepulte, anbragt i triumfbuen eller oven over korsranken i indgangen til koret, at al oplæsning i kirkerne foregik. Efterhånden udviklede de sig til nutidens prædikestole og blev flyttet væk fra triumfbuen. Endnu findes godt og vel en snes bevarede lektorieprædikestole i Sydslesvig.

Heinrich Matthes (*Sankt Nikolaj Kirke*, 1570, og *Mariekirken*, 1579, begge i *Flensborg*), Claus Heim (*Hatsted*, 1641), Claus Gabriel (*Bredsted*, 1647), B. Cornelissen (*Horsbøl*, 1655), S. Jensen (*Langehorn*, 1684), Hans Buchholtz (*Hyrup*, 1690, og *Husby*, 1691), H. Pahl (*Kristkirken i Rendsborg*, 1696), H. Röhlke (*Sankt Laurentius Kirke i Tønning*, 1703), F. Fischer (*Nørrebrarup*, 1705) og J. Sünksen (*Skobøl*, 1735) er andre navne på ophavsmænd til seværdige prædikestole.

Også klassicismen eller nyklassicismen har sat sit præg på prædikestole i Sydslesvig, således i *Østerhever* (1822) og *Simonsberg* (1830), men mest markant i C.F. Hansens *Mariekirke* i *Husum* fra 1829-33, hvor den cylinderformede prædikestol er anbragt oven over alteret. Moderne prædikestole kan bl.a. ses i de nye danske kirker i *Husum* og *Harreslev* fra henholdsvis 1991 og 1994.

Heinrich Matthes' renaissance-prædikestol fra 1570 i Flensborgs Sankt Nikolaj Kirke.
BD Foto.

Korstole, præstestole og andre stolestader

Nonnernes *korstole* i spisesalen i *Johannesklosteret* i *Slesvig* fra omkring 1240 er de ældste i Sydslesvig. Derudover kan der beundres *korstole* i *Vitsvort* fra sengotikken, i *Oldensvort* fra 1589 og i *Katrineherd* fra renæssancen i begyndelsen af 1600-tallet samt *korbænke* fra 1600-tallet i *Hatsted* og egentlige *korloger* fra 1700-tallet i *Tetenbøl*.

Fra 1700-tallet stammer også de to *præsteloger* i *Fartoft* og *præstestolen* i *Hatsted*, mens *præstestolen* i *Bordelum* skriver sig fra århundredet før. Slægten Rantzau har bl.a. efterladt sig nogle interessante *herskabsstole* i *Sankt Nikolaj Kirke* i *Egernførde* i renæssancestil (1578) med relieffer og stiftervåbenskjolde, hvortil kommer *stolefacader* fra 1580-90 i *Vabs*, ligeledes med våbenskjold.

Menighedernes stolestader kan som før antydnet også være af betragtelig alder som f.eks. stolerækkerne med de smukt udskårne vanger i *Tetenbøl* fra 1612, *Okholms* fra 1600-tallet, *Skøbøls* fra 1500-1700-tallet, *Gottorp Slotskapels* fra 1590 og senere *Trelstorps* fra 1600- og 1700-tallet. *Hatsteds* og *Fartofts* stolestader er fra henholdsvis 1702 og 1703 og de senbarokke, reliefprydede stader i den katolske *Sankt Knuds Kirke* i *Frederiksstad* fra 1760.

Pulpiturer

Et særligt træk for perioden efter reformationen er, at flere kirker blev udsmykket ved opsættelse af pulpiturer. De har især haft deres plads langs vestvæggen, nordvæggen og til dels sydvæggen. Kirken i *Hohn* kan således opvise et sydpulpitur af Brunswik fra 1595 og et nordpulpitur, udført af H. Pahl i 1692.

Af 1600-tals-pulpiturer bør nævnes *Hatsteds* pragtfulde vestpulpitur fra 1644 af J. Falk, *Lindholms* vestpulpitur med figurer og inskriptioner, *Tetenbøls* nordpulpitur fra 1612 med søjleinddelt brystning prydet med kartoucher og scener fra Det Gamle Testamente (1654), *Vabs'* omløbende pulpitur fra 1688 og *Kejtums* vestpulpitur på ioniske søjler fra 1699, et arbejde af B. Hansen. Det af hermepilastre inddelte nordpulpitur i sidstnævnte kirke er indsat i 1724.

Blandt de øvrige pulpiturer fra 1700-tallet tiltrækker *herskabspulpituret* med kongelogen i *Kristkirken* i *Rendsborg* og monogrammer for Frederik 4. (1699-1730) og vest- og nordpulpiturene i *Eggebæk*, ligeledes fra 1700-tallet, sig særlig opmærksomhed.

Epitafier

Fra slutningen af 1500-tallet og frem til et stykke ind i 1700-tallet er bil-

ledhugger- og billedskærerkunsten i kirkernes gravminder ligesom i det øvrige Danmark og Nordtyskland især repræsenteret i form af rigt skulpturerede mindetavler eller epitafier, som i renæssancen og specielt i barokken udviklede sig til egentlige gravminder anbragt på kirkevæggen, mens selve graven blev markeret med en ligsten.

I Sydslesvig bør *Mariekirkerne* i *Flensborg* og *Rendsborg* fremhæves for deres rigdom på epitafier. Blandt de talrige mindetavler i Flensborgs Mariekirke er det ikke mindst epitafiet over hertug Hans den Ældres kansler Georg Beyer med et prospekt af byen og havnen omkring 1590, der er værd at se nærmere på. Også epitafiet fra 1648 for F. Hacke med en prægtig ramme med figurer af Justitia og Caritas, som tilskrives Hans Gudewerdt den Yngre, fortjener et nærmere studium.

Rendsborgs mange epitafier, der i tid strækker sig fra det tidlige renæssance-epitafium over Emeke von Damme fra 1549 ved sydsidens østspille til et epitafium fra senbarok over Jürgen Pahl fra 1743 er med undtagelse af renæssance-stenopbygningen for Elsabe Widerkes fra 1583 alle af træ. Blandt kirkens øvrige epitafier bør desuden nævnes borgmester Claus Harders fra 1637, som tilskrives Claus Heim og er holdt i en blandingsstil mellem manierisme og ungbarok. Endvidere rådsherre Carsten Gudes højbarokke epitafium fra 1648, hvortil kommer flere arbejder fra Claus Heims, Hans Pepers og Henning Claussens værksteder.

I *Sankt Nikolaj Kirke* i *Flensborg* er der navnlig to epitafier, der trænger sig på. Det ene er over Flensborgs stadsskriver Blasius Eckenberger (1568). Det andet er over Holcken og tilskrives Henning Claussen (1656).

Sankt Nikolaj Kirke i *Egernførde* har ligeledes flere seværdige epitafier, hvoraf navnlig de fine mindetavler af Hans Gudewerdt den Yngre for Ripenau (1653) og Börnsen (1661) skiller sig ud.

Værd at bemærke er også epitafiet for Mummens fra 1599 i *Vitsvort* med fremstillinger af korsfæstelsen og stifterne i en renæssanceramme; træepitafierne i *Oldensvort* for Dirckes (1591), Poppens (1610) og Snel (1636); Rembrandt-eleven Jürgen Ovens flotte barokepitafium fra 1691 med bl.a. malerens selvportræt og dennes hustru, epitafiet for C. Reyer (1704) og H. Jürgens' epitafium fra 1707 med en overdådig ramme af B. Conrath, alle i *Sankt Laurentius-kirken* i *Tønning*; samt epitafierne i *Ervde* for Tolletz (1597) med stifterne foran korset i en pilasterindramning, for Rif (1605) med et lignende billede med en søjle- og beslagværksramme omkring og for Nicolay (1600-tallet) med gengivelse af Jesu dåb.

Pelvorms to kirker skal også omtales kort på grund af deres epitafier. I *Sankt Salvator-kirken* findes således et epitafium fra 1600 for Ketelsen med stifteren under korset i en renæssanceramme samt et barokepitafium

for Edleffsen fra 1692 med en fremstilling af Jesus med børnene og medaljoner af stifterne. *Pelvorms nye kirke* led stor skade under en voldsom brand i 1998, men både den rigt udskårne, trefløjede altertavle fra 1520 og prædikestolen fra 1600 såvel som bl.a. epitafiet for Elersen fra 1570 med et korsfæstelsesbillede og stifterfamilien udført af Jan van Groningen blev reddet tillige med skriftestolen, kirkebænkene og kirkens billeder.

Stenepitafierne er klart i undertal i forhold til dem af træ, men er ikke mindre spændende at se nærmere på. Det gælder bl.a. J. von der Bochs ganske imponerende mindetavle fra 1571 over Petersen samt marmor- og alabastepitafiet i *Nikolaj Kirke* i *Kappel* over Detlef von Rumohr. Dette gravmæle er muligvis udført af Artus Quellinus den Yngre af den berømte flamske kunstnerfamilie fra Antwerpen. Renæssanceepitafiet i *Sankt Nikolaj Kirke* i *Egernførde* for von Ahlefeldt fra omkring 1600 og et lignende fra 1614 for von der Wisch er begge af alabast og sandsten. Gravminderne i *Slesvig Domkirke* behandles senere.

Andre gravminder, gravmæler samt krigergrave

Biskop Niels' grav fra 1200-tallet i gulvet under lektoriet i *Slesvig Domkirke* er muligvis den ældste bevarede i landsdelen. Derimod findes der adskillige gravsten fra 1500-, 1600- og 1700-tallet i flere kirker, heriblandt Anna von Buchwaldts reliefsten i *Mariekirken* i *Flensborg* fra 1597 og i *Sankt Jørgens Gæstehus'* kirkesal (*Sankt Jørgens Kirke*) i *Husum* graven for billedskæreren Hans Brüggemann, berømt på grund af *Bordesholmaltet* i *Slesvig Domkirke*.

Specielt for områderne vestpå gælder, at man her kan finde interessante gravsten over tidligere tiders hvalfangerkaptajner, de såkaldte kommandører, bl.a. ved *Laurentiuskirken* ved *Sydstrand/Süderende* på *Før*. Andre smukt ornamenterede kommandørgravsten og gravstøtter med udførlige inskriptioner kan ses i *Boldiksum* og *Niblum*, ligeledes på *Før*, og i *Nebel* på *Amrum*.

Prægtigst blandt alle de sydslesvigske gravmæler er Frederik 1.'s i det nordlige korskirke i *Slesvig Domkirke*. Det regnes for et af hovedværkerne inden for den nederlandske renæssance i denne del af Europa og er udført i marmor, kalksten og alabast.

Der findes desuden imponerende kapeller i den vestlige del af sideskibene i *Sankt Nikolaj Kirke* i *Egernførde*, hvis tidligere sakristi siden blev til gravkapel for Ahlefeldterne, og i gravhvælvingerne under *Lyksborg Slots* slotskapel og i det tilstødende kælderrum står ikke færre end 38 kister fra 1600- og 1700-tallet med glücksborgske familiebegrovelser.

Ligesom i oppe i Sønderjylland nord for vore dages landegrænse rummer

Dronning Margrethe og prins Henrik ved Frederik 1.'s gravmæle i Slesvig Domkirke under regentparrets besøg i landsdelen i 1978. Helge Krempin foto.

Kors på kirkegården i Haddeby til minde om 36 danske soldater, der faldt på Kongehøj og ved Danevirke den 3. februar 1864. John Roth foto.

Sydslesvig mange grave og minder fra 1800-tallets slesvigske krige. Flest faldne ligger begravet på *Flensborgs gamle kirkegård*, som blev anlagt i 1810-13 ved arkitekt Axel Bundsen. Her findes grave for ca. 2000 faldne danske og nogle enkelte norske og svenske frivillige, der faldt i slagene ved Bov i 1848, Isted i 1850 og ved Sankelmark og Dybbøl i 1864. Blandt de mere kendte kan nævnes generalmajor F.A. Schleppegrell og oberst Frederik Læssøe, der begge blev dræbt ved Isted, og den daværende overgeneral Christoph von Krogh og oberst Hans Helgesen. Hvert år den 10. juli samles de danske flensborgere på kirkegården for at mindes de soldater, der satte livet til under kampen for Sønderjylland. På kirkegården findes desuden det danske sprogs store forkæmper, professor Christian Paulsens grav og Frederik 7.'s mindehøj med mindetavle og marmorplader over de soldater, der faldt under det blodige slag ved Isted, og på plænen foran mindehøjen stod H.V. Bissens Istedløve fra 1862 til minde om de faldne under Treårskrigen 1848-50. I 1864 førtes den som krigsbytte til Berlin, hvorfra den i 1945 blev bragt til København, hvor den nu står ved Tøjhusmuseet med front ud mod havnen.

Der findes andre krigergrave og mindesmærker spredt over hele området ved Isted og Slesvig samt bl.a. på kirkegårdene i *Brodersby* og *Oversø*.

Udvalgte kirker, klostre og stiftelser

Arnæs/Arnis, Skipperkirken. (1). Kirken i den gamle handels- og søfartsby Arnæs sydøstligt i Angel blev oprindelig opført i bindingsværk i 1673 på et voldsted fra en af Erik af Pommerns borge. I 1773 blev den muret op i teglsten, så kun nordmuren stadig står uforandret tilbage i bindingsværk. Klokketårnet mod vest med den spidse hjelm kom til i 1825 og senere også våbenhuset. Læg især mærke til renæssanceprædikestolen fra 1573 og den pokalformede trædøbefont fra 1600-tallet i barokstil ligesom krucifikset. Kirkens skibsmodeller, hvoraf én har Dannebrog vajende agter, er skænket af gamle skipperne, og på kirkegården og kirkens sydvæg bringer flere gravsten med skibsbilleder mindelser om det lille samfunds stolte fortid frem til 1864.

Aventoft. (2). I sin kerne er landsbyens munkestenskirke senromansk fra 1200-tallet, men i 1700-tallet blev den forlænget mod øst og fik tilføjet et våbenhus mod syd. Kirken indeholder ikke færre end tre altertavler – et sengotisk, trefløjet hovedalter fra begyndelsen af 1500-tallet samt to andre fløjaltre i form af et Margrethe-alter fra omkring år 1500 og et Maria-alter fra ca. 1510-20. Lektorieprædikestolen er et arbejde af Peter Petersen fra 1682. Granitdøbefonten er fra romansk tid, korset fra 1600-tallet, mens træfigurerne gengiver den tronende Kristus med apostle (1300-tallet), omskæringen og Jomfru Marias kroning (1400-tallet) og Christophorus og en diakon (1500-tallet).

Bargum. (3). Den enskibede munkestenskirke er sengotisk og formentlig fra 1400-tallet, men restaureret senere. Det trefløjede alter fra begyndelsen af 1500-tallet er bl.a. prydet med sengotiske figurer af Anna Selvtredje og Sankt Mikael på siderne. Bemærk også 1500-tals prædikestolen i renæssance samt korstolene med billeder af bl.a. Moses, Kristus og apostlene samt den romanske granitdøbefont og det sengotiske sakramenthus af munkesten på korets østvæg.

Berringhuse/Bergenshusen. (4). Landsbyen Berringhuse i Stabelholms nordøstlige hjørne er navnlig kendt for sine mange storke og fine sachsergårde, hvoraf flere er fra 1700-tallet ligesom den nuværende teglstenskirke fra 1712, da den afløste en nedrevet kampestenskirke fra middelalderen. Kir-

kens bjælkeloft og dør er udsmykket med malerier i senbarok almuestil, hvilket også gælder pulpiturene med bibelske fremstillinger. Alteret og prædikestolen er ligesom orgelfacaden fra den nuværende kirkes opførelsestid, den sengotiske marmordøbefont fra Namur i Belgien (1400-tallet) og den udskårne træfigur fra gotikken. Den første række af de lukkede stolestader og de pillebårne vest-, nord- og østpulpiturer er smykket med religiøse motiver. Ved kirkegårdslågen står en gravsten over fire unge piger, der for vild i tågen en nat i året 1896 og druknede i floden Sorge.

Boldikum/Boldixum, Før/Föhr. (5). Den delvis blytækkede *Nikolaj Kirke/Nikolaikirche* i Boldikum lige uden for Før's hovedby Vyk er opført i munkesten i senromansk-unggotik omkring midten af 1200-tallet. Nordvæggen er dog fra 1700-tallet, sakristilbygningen mod syd og vesttårnet sengotisk og det trefagede langhus og tværskibet mod nord fra 1707. Indvendig er det især J. Schnitkers tredelte altertavle fra 1643 med bibelske motiver, lektorieprædikestolen i senrenæssance fra 1633 og pulpiturene fra 1678-1700, der springer i øjnene. Nævnes bør desuden den gotlandske kalkstensdøbefont fra 1200-tallet, den udskårne egeskulptur af den tronende Sankt Nikolaj fra omkring år 1300 samt den forgyldte alterkalk og hostieskålen, begge fra 1300-tallet. Stolestaderne er udført i 1600-1700-tallet og de sengotiske Kristus-, apostel- og diakonfigurer i tiden omkring 1520. På kirkegården ses flere smukt skulpturerede kommandørgravsten og gravstøtter med meddelsomme inskriptioner, hvor navnene suppleres med bomærker og skibe fra dengang, de stovte skippere sejlede rundt på havene.

Bordelum. (6). Den lille bys munkestenskirke fra begyndelsen af 1200-tallet indeholder bl.a. en trefløjet altertavle fra 1600-tallet, en prædikestol fra 1633, en sengotisk marmordøbefont fra Namur i Belgien fra 1400-tallet, et sengotisk korbuekrucifiks fra 1400-tallet og et epitafium for Lorentzen fra 1686 med stifterbilleder i gavlen og begrædelsen i søjleindramningen i midten.

Borne/Boren. (7). Landsbyen Borne i Angel har en senromansk kirke fra begyndelsen af 1200-tallet med en romansk vievandskumme foran det nordvendte våbenhus. Herinde står en gammel kirkebøsse af træ med hængelås af smedejern. Ved kirken, som endvidere rummer alterstager fra Frederik 2.'s sejrige tog til Ditmarsken i 1559, står en gammel vildtbanesten med Christian 8.'s monogram.

Bredstedts tårnløse kirke er bygget 1462-1510 i sengotisk stil og har sin baggrund i et kapel. BD Foto.

Bredsted/Bredstedt. (8). Byens sengotiske munkestenskirke med tresidet korafslutning fra 1462, skib fra 1510 og en tagrytter i barokstil fra 1600-tallet er bl.a. udstyret med en trefløjet alteropsats fra 1580, en af Claus Gabriel rigt udskåret prædikestol i bruskarok og en trædøbefont, udført i 1599 i Hinrich Ringerincks værksted. Derudover skal fremhæves et sengotisk korbuekrucifiks fra 1400-tallet, et kors fra 1500-tallet, en præstetavle med stifterbilleder fra 1600-tallet, et maleri forestillende reformatoren Martin Luther fra 1658 samt tre lysekroner fra 1600-tallet. På kirkegården findes flere smukke gravsten fra 1500-1700-tallet.

Breklum. (9). I landsbyen Breklum et par kilometer sydøst for Bredsted ligger Sydslesvigs stateligste, senromanske landsbykirke i munkesten (1200-tallet). Dens arkitektoniske barokalteropbygning er skabt i 1741 af N. Buchholtz og er rigt udsmykket med figurer ligesom Claus Gabriels barokprædikestol fra 1646. Den enkle gotlandske kalkstensdøbefont er gotisk og fra 1200-tallet, mens korbuekrucifikset og den ligeledes sengotiske Sankt Olai-figur stammer fra 1400-tallet. Kirkeinventaret omfatter desuden nogle fornemme epitafier fra 1685-94, da den såkaldte akantusbarok

begyndte at komme på mode. Breklummissionen, oprettet i 1876, udgår fra Breklum.

Brodersby. (10). Den lille romanske kampestenskirke fra 1100-tallet blev i 1800-tallet udvidet med dels et vesttårn af træ, dels et våbenhus mod nord. Interiøret består bl.a. af en prædikestol fra 1726, en romansk granitdøbefont fra 1100-tallet og et sengotisk korbuekrucifiks fra 1400-tallet. På kirkegården er indrettet danske soldatergrave fra krigene i 1848 og 1850. Præstegården er opført i 1827.

Dagebøl/Dagebüll. (11). Kirken i landsbyen Dagebøl, engang en ubeskyttet hallig i Vadehavet, som blev inddæmmet i 1704-27, er bygget i 1731 på et højt varft. Den er udstyret med et bemalet træbjælkeloft med skildringer fra lidelseshistorien, malet i 1750 af P. Volquard. Blandt det ældre inventar kan nævnes altertavlen og prædikestolen fra kirkens opførelse ligesom en stor del af de øvrige genstande. Dog er alterets to messinglysestager på løvefødder sengotiske og alterets egetræslæsepult et arbejde fra 1661.

Damp, Sankt Johannesstiftelsen/St.-Johannis-Armenstift. (12). Denne fattigstiftelse øst for herregården Damp på halvøen Svans er et smukt og rørende eksempel på, at fortidens herremænd også kunne udvise social forståelse. Foruden af nogle lave, okkergule friboliger for godsets veltjente bønder og arbejdere består stiftelsen af en langstrakt bygning, som er indrettet til kapel, et stråttækt klokketårn af træ. Byherre for stiftelsen var Johan Rudolph von Ahlefeldt, der lod den opføre i 1742.

Dedsbøl/Deezbüll. (13). Nibøls sydlige bydel, Dedsbøl, udgør sit eget sogn med sin egen smukke kirke fra slutningen af 1200-tallet, dog med senere tilføjelser og ændringer i 1700-tallet, hvortil kommer det nygotiske vesttårn. Den sengotiske, trefløjede altertavle fra slutningen af 1400-tallet er i fodstykket udsmykket med en nadverfremstilling fra 1916 ved den frisiske maler Carl Ludwig Jessen. Han har desuden malet billederne på prædikestolens kurv, som også er udført af en friser, billedskæreren J. Süncksen (1730). Den pokalformede, romanske døbefont er fra 1100- eller 1200-tallet. Malerierne af Kristus, Johannes Døbereren og apostle på vestpulpituret er udført af P. Volquard i 1751.

Egernførde/Eckernförde, Borreby/Borby. (14). Den langstrakte, enskibede, senromanske kampestenskirke menes opført omkring år 1200 og antagelig samtidig med borgen Ykærnburgh, der omtales første gang i 1197 og

muligvis har været anlagt som en østlig flanke i Danevirkes forsvarsværker. Fra opførelsestiden stammer den sydvendte granitportal samt kalkstensdøbefonten fra mester Calcarius' værksted på Gotland. Et af fontens relieffer viser en konge, som kan tænkes at have været kirkens stifter og i så fald gengiver enten Knud 4. (1182-1202) eller broderen og efterfølgeren Valdemar Sejr (1202-41). Barokalteret er udstyret med et korsfæstelsesbillede udført af L. Sehler. Prædikestolen er kun delvis original; kurven er dog oprindelig og fra 1690. Bemærk endvidere korbuekrucifikset fra 1500-tallet.

Sankt Nikolaj Kirke/Nikolaikirche. (15). Som den tager sig ud i vore dage, stammer Egerfnørdes treskibede, sengotiske teglstenskirke, Sankt Nikolaj Kirke, med det karakteristiske store tag og den spidshjelmede tagrytter fra 1400-tallet. En nedre tårnrest i kirkeskibet antyder dog også en tidligere enten senromansk eller unggotisk bygning. Ikke uventet har byens berømte Gudewerdt-familie også sat sig sine spor i kirkens interiør. Hans Gudewerdt den Ældre har således været mester for prædikestolen i senrenæssancestil fra 1605, mens hans endnu mere kendte søn, Hans Gudewerdt den Yngre, har skåret den rigt ornamenterede altertavle fra 1640 samt to af kirkens epitafier – for Ripenau (1653) og Börnsen (1661). Bemærk også freskerne fra 1578 med Kristi ophøjelse i korets sengotiske krydsribbehvælv og herskabsstolene for adelsslægten Rantzau fra samme år samt det sengotiske træskærerarbejde med hyrdernes tilbedelse fra 1520. Den besøgende kan heller ikke undgå at lægge mærke til den centralt placerede og smukt dekorede bronzedøbefont, som bæres af fire løvefigurer. Fonten er fremstillet i 1588 efter tegninger af Michael Dibler. Kapellerne i den vestlige del af sideskibene er indrettet i 1600-tallet. Slægten Ahlefeldt har sit eget kapel i det tidligere sakristi. Kirken rummer adskillige gravsten af kalk- og sandsten. Ankeret ved kirkens østgavl hævdes at have tilhørt linieskibet »Christian VIII«, men det er næppe korrekt, selvom det er opsat til minde om de ca. 100 danske søfolk, der fandt døden under kampen i Egerfnørde Fjord under Treårskrigen i 1849.

Eggebæk/Eggebek. (16). Byens kirke med den frisedekorede apsis og det indtrukne kor er opført omkring år 1200 som en enskibet, senromansk munkestensbygning. Våbenhusene mod nord og syd er fra henholdsvis 1745 og 1911 og det høje vesttårn fra 1898. Såvel den tredelte altertavle fra 1608 med nytestamentlige billeder fra 1700-tallet som prædikestolen er i senrenæssancestil og udgået fra Hinrich Ringerincks værksted. Der knytter sig også interesse til den senromanske, gotlandske kalkstensdøbefont

fra omkring 1250, pulpituret med 20 påmalede, gammel- og nytestamentlige billedskildringer fra 1700-tallet, det gotiske korbuekrucifiks fra 1300-tallet og de sengotiske træfigurer af Sankt Dionysius og Madonna på måneseglen.

Embsbøl/Emmelsbüll. (17). Kirken i den langstrakte landsby nordvest for Nibøl er i sin nuværende udformning først opført i 1768. Nordportalen med dyrefigurerne stammer fra den oprindelige, romanske kirke fra 1100- eller 1200-tallet. Ældst blandt inventaret er den bægerformede, gotlandske kalkstensdøbefont fra 1200-tallet med bibelske brystningsbilleder fra 1700-tallet. Læg også mærke til den rigt dekorerede lektorieprædikestol fra 1625 og det tredelte alter, udført af Peter Petersen i 1698.

Enge. (18). Den oprindelig senromanske kirke fra 1200-tallet fik i 1300-tallet et gotisk skib, men blev væsentligt ændret, da den forlængedes østover i årene 1700-17. Det fritstående klokketårn i træ er fra 1779, da H.M. Sönnichsen samtidig udsmykkede træloftet med et malerisk vue over byen, som den så ud dengang, og med billeder af pløjende bønder og af Fanden, der sår ukrudt. Den trefløjede, sengotiske altertavle fra ca. 1520 blev ændret i 1779, da den prægedes af tidens fremherskende dekorationsstil, rokokoen, bl.a. med billeder af H.M. Sönnichsen. Døbefonten af egetræ er et arbejde fra omkring 1700 og prædikestolen fra 1598. Blandt det øvrige inventar er der også grund til at hæfte sig ved det sengotiske kors fra slutningen af 1400-tallet med evangelistsymboler på de kvadratiske endestykker samt gravstenen med våbenskjold og barokepitafiet fra 1698 over Nicolay. Også på kirkegården er der gravsten fra 1600-tallet.

Ervde/Erfde. (19). I sin kerne er landsbyen Ervdes lille kampestenkirke senromansk og rejst omkring år 1200. Den blev i 1632 udvidet med en tilbygning mod vest med et lille klokketårn som tagrytter. Derudover har kirken en fritstående klokkestabel fra 1781 og blev i 1800-tallet yderligere udvidet med et våbenhus. Altertavlen i ødsel bruskarok er fra tiden omkring 1660-70 og er fremstillet i Hans Gudewerdt den Yngres værksted i Egermørde, mens den femsidede prædikestol i karakteristisk senrenæssance tilskrives billedskæreren J. Heilmann den Ældre. Begge inventarstykker er prydet med bibelske motiver, hvilket også gælder pulpituret mod nord. Kalkstensdøbefonten er et gotlandsk arbejde fra 1200-tallet, og blandt kirkens udstyr i øvrigt er der grund til at fremhæve det sengotiske trækrucifiks fra 1500-tallet og de udskårne stolestader med renæssancedekorationer.

ner og blandt epitafierne mindetavlerne for Tolletz fra 1597 og Rif fra 1605.

Eskeris/Esgrus. (20). Den oprindelig romanske kampestenskirke fra slutningen af 1100-tallet blev i gotisk tid bl.a. udvidet og ændret med en korafslutning i munkesten, spidsbuede vinduer, et vesttårn af tegl og et våbenhus i nord. Den trefløjede altertavle er sengotisk og fra slutningen af 1400-tallet, prædikestolen fra 1661 og de smukke herskabsstole fra 1607 og for Rumohr-familien. De tilskrives Hans Gudewerd den Ældre. Korstolene er sengotiske og sakristipulpiturerne fra barokken, mens den figurprydede bronzedøbefont fra 1619 med samtidigt trælåg er udført af Michael Dibler. Den siddende Jomfru Maria er gotisk og fra 1400-tallet og korsfæstelsesgruppen og Anna Selvtredje sengotiske og fra 1500-tallet. Kirken rummer desuden flere sakramentskabe fra 1600- og 1700-tallet og i krypten under uret metalkister fra 1600-tallet.

Fartoft/Fahretoft. (21). På et varft i landsbyen Fartoft, som oprindelig har været en hallig, finder vi både den uundværlige lokale kro og den gamle kirke, som går tilbage til 1200-tallet, men som fik sit nuværende udseende som en rektangulær salskirke i tegl i 1703. Klokkestablen kom til i 1854, mens det sydvendte våbenhus er forholdsvis nyt og fra 1968. Det sengotiske alter fra 1480 har i sin tid stået i Tønder. Det er udsmykket med figurer, der skildrer korsfæstelsen og apostlene, samt et nadverbillede i fodstykket eller predellaen. Prædikestolen fra 1647 blev en del ændret i 1703, da der tilførtes ungarbarokke elementer. Fra 1703 stammer også den udskårne trædøbefont og stolestaderne, ligesom præstelogerne er fra omtrent samme tid.

Fjælde/Viöl. (22). Byen, som engang var kendt for sit nu forsvundne danske fjoldemål, har en senromansk kampestenskirke, hvis figur af Guds Moder med Barnet i katolsk tid gjorde den til et søgt valfartssted. Tidligere fandtes her også en tilsvarende, men prægtigere udført gotisk Guds Moder, som nu kan ses på bymuseet i Flensborg.

Flensborg/Flensburg, Adelby Kirke/Adelby Kirche. (23). Den romanske kerne i kirken i den tidligere landsby Adelby, i dag sydøstligt i Flensborg, daterer dens oprindelse til 1100-tallet. Kirken, som i 1780 blev ændret til en salskirke, er udstyret med et udsmykket træbjælkeloft, og blandt inventaret skal foruden rokokoaalteret af F. Windekilde fra 1779 navnlig frem-

hæves den virtuost skårne prædikestol fra 1681, den gotlandske kalkstensdøbefont fra 1200-tallet, det sengotiske korbuekrucifiks, statuen af Johannes Døbereren fra 1400-tallet og den bibelske billedcyklus over gallerierne.

Ansgarkirke. (24). Den moderne danske kirke i Aabenraagade/Apenrader Strasse er opført i 1968 for midler skænket af A.P. Møller til den her-værende danske menighed.

Helligåndskirken/Heilig-Geist-Kirche. (25). Den danske hovedkirke for Sydslesvig er en toskibet, gotisk salskirke, opført i munkesten 1386 som kirkesal for brødrene og patienterne i det daværende helligåndshus, som var en social institution, der tog sig af syge og fattige. Sin nuværende barokfacade fik den under en restaurering i årene 1718-19, samtidig med at den fik sin pompøse, senbarokke og tredelte altertavle, som er et arbejde af træskæreren Johann Zimmer. Den bærer indskriften »Gud til ære og kirken til pryd« og er en donation fra Peter og Lucia Rivesell, der begge ses af-bildet ved siden af altertavlen. I forbindelse med den nævnte restaurering fik kirken også, som den eneste i Flensborg, en udsmykning med et kongemonogram – Frederik 4.'s spejlmonogram på østgavlen oven over uret. Det lille spir kom til i 1761.

På murene over de runde piller, der adskiller hovedskibet fra det lavere sideskib mod nord, findes kalkmalerier fra omkring år 1400, bl.a. en dom-medagsfremstilling og Jesu stamtavle. Bemærk også på hovedskibets syd-væg ridderkorset, som blev tildelt flensborgeren Jacob Plaetner som tak for hans bjærgning af faldne danske soldater ved Sankelmark i 1864, og sølvkransen, som kvinder i Århus lagde på hans grav.

Kirken har to kirke- eller votivskibe – i hovedskibet tremasteren »Tordenskiold«, skænket hertil af byens danske våbenbrødre, og i sideskibet den samtidige »Dania«.

Prædikestolen er ikke gammel. Den er skænket af den danske menighed i Chicago 1927. Hinrich Ringerincks oprindelige prædikestol fra 1602 befinder sig nu i Sankt Jørgens Kirke ovre på den anden side af inderfjorden, hvortil den blev flyttet på forlangende af den sidste tyske kejserinde Auguste Viktoria. Også orglet er relativt nyt. Det kom til efter kirkens restaurering i 1971-73 og er fra 1975, bygget af P. Bruhn & Søn, Årslev.

Efter reformationen i 1536 fortsatte man flere steder med at prædike på dansk, men med tiden vandt først plattysk og siden højtysk mere og mere indpas i kirkesproget. Kun i Helligåndskirken vedblev man fra 1588 og fremefter at forkynde Bibelen på dansk. Kirken blev derfor et naturligt samlingssted for de flensborgere, der holdt fast ved det danske sprog, først

Interiør fra Sydslesvigs danske hovedkirke, Helligåndskirken i Flensborg, med Johann Zimmers fornemme altertavle i senbarok fra 1718-19 i baggrunden. Helge Krempin foto.

og fremmest arbejdere og tjenestefolk, hvorfor den i folkemunde ofte blev omtalt som en fattigmandskirke. I 1851 fik den status som sognekirke for den danske menighed, som indtil dens opløsning i 1864 tillige drev flere

danske skoler, og også efter nederlaget i 1864 blev der prædikeret på dansk i Helligåndskirken, men nu af en tysksindet præst fra den nærliggende Marielkirke. I 1921 oprettedes »Dansk Kirke for Flensborg og Omegn« som en frimenighed, og i 1923 begyndte man at afholde danske gudstjenester i Ansgars kirkesal i Toosbüystrasse. I 1927 blev Helligåndskirken på ny overladt til den danske menighed, hvortil der nu er knyttet tre heltidspræster, hvoraf den ene også er provst for Sydslesvig. Det var en meget stor dag for kirken, da provsten ved en festgudstjeneste den 24. august 1997 fik overdraget skødet til kirken, som derefter overgik fuldt og helt til Dansk Kirke i Sydslesvig.

Helligåndsklosteret/Franziskanerkloster St. Katharina. (26). Helligåndsklosteret, også kendt som *Gråbrødre-klosteret* og *Franciskanerklosteret*, blev grundlagt omkring 1232 og omtales første gang i 1238. I den tidlige reformationstid blev det overdraget den prolutherske Frederik 1., der så tidligt som i 1528 skænkede bygningerne til bolig for byens fattige, nødlidende og ældre. Den forholdsvis nyrestaurerede rest af klosteret fungerer stadig som ældrebolig. I den rektangulære kirkesal fra 1600-tallet over to stokværk i den østlige fløj hænger malerier i gangen af de danske konger Frederik 4., Frederik 5. og Christian 7. Prædikestolen er fra 1639, altertavlen fra 1651 og korbuekrucifikset fra 1716.

Marielkirken/Marielkirche. (27). Denne kirke indviet til Vor Frue nævnes første gang i 1284, men er formentlig ældre, da der her er fundet rester af en tidligere kirkebygning, hvoraf der endnu kan ses fragmenter i vestvæggen. Kirken stod først færdig som en treskibet gotisk hallekirke med fuldførelsen af de østlige partier i 1445. Mansardtaget over midterskibet, som i begyndelsen var uden tårn, blev lagt i 1788. Sit første spir fik kirken i 1730-31, men det nuværende er dog først fra 1878-80. At kirken er lige så lang, som den er bred, skyldes de mange kapeller, der i tidens løb blev indrettet af byens gilder. Her findes kalkmalerier fra omkring år 1400, bl.a. med motivvalg fra Jomfru Marias, Johannes Døberens og Jesu historie, f.eks. fremstillingen i templet samt et dommedagsbillede over alteret med Hinrich Ringerincks fornemme, 11,75 m høje og 5,76 m brede, altertavle fra 1598. Også prædikestolen fra 1579 er et fint stykke træskærerkunst ved lübeckeren Hinrich Matthes. Interessant er desuden bronzedøbefonten fra 1591 af flensborgeren Michael Dibler samt kirkens mange mindetavler. Læg især mærke til epitafiet over hertug Hans den Ældres kansler Georg Beyer med prospektet af Flensborg by og havn 1591. Også gravstenen

over Anna von Buchwaldt fra 1597 er værd at se nærmere på med relieffet af den afdøde omgivet af 32 slægtsvåbenskjolde.

Sankt Hans Kirke/Johanniskirche. (28). Denne oprindelig enskibede, romanske kampestenskirke fra 1100-tallet ligger i byens formentlig ældste del på østsiden syd for Flensborg Fjord. Den er siden ombygget og udvidet flere gange. I 1300-tallet udvidedes det indtrukne kor med munkesten. Det skete samtidig med opførelsen af den gotiske blændingsgavl mod øst. Sakristiet med krydsribbehvælv på korets nordside kom til i slutningen af 1400-tallet, og omkring år 1500 fik det oprindelig flade tag også krydsribbehvælv. Vesttårnet i barokstil med spir og lanterne er bygget i 1741. Ca. 1480-1530 blev der malet interessante kalkmalerier på hvælvene med gengivelser af bl.a. en nådestol, engle, evangelistsymboler, apostlene, dommedag, Jesu stamtræ (Jesse rod) og dyreallugier med hårde udfald mod afladshandelen, bl.a. med en fremstilling af en ulv i fåreklæder. I kirken findes også et kalkmaleri med våbenskjoldet for kong Hans, i hvis regeringstid kirken fik i sin nuværende skikkelse. Derudover kan nævnes en 1,8 m høj træfigur af Johannes Døberen fra omkring 1500, den reliefudsmykkede renæssance-prædikestol af Hans von Bremen fra 1587, barokaltertavlen fra 1734 og den sengotiske marmordøbefont fra Namur i Belgien fra 1592.

Sankt Jørgenskirke/St.-Jürgens-Kirche. (29). I bydelen Jørgensby på den anden side af fjorden ligger den nygotiske Sankt Jørgenskirke, som først er opført i årene 1904-07 af von Hossfeld. Den er først og fremmest interessant på grund af Hinrich Ringerincks prædikestol fra 1602, som blev ført hertil fra Helligåndskirken i 1906. Reliefferne viser Mariæ bebudelse, Jesu fødsel, korsfæstelsen, opstandelsen og Kristi himmelfart, mens baldakinen er prydet med apostelfigurer.

Sankt Nikolaj Kirke/Nikolaikirche. (30). Den statelig Sankt Nikolaj Kirke ved Søndertorv/Südermarkt er opført i to faser i tidsrummet 1390-1480 som en treskibet, gotisk hallekirke i munkesten som afløser for en ældre kirke, der omtales første gang i 1332. Det imponerende, 90 m høje spir skriver sig dog først fra 1892, da vesttårnet fra 1500-tallet blev genrejst efter en brand i 1877. Indvendig er der navnlig grund til at fæste sig ved Nikolaj Maas' orgel med Hinrich Ringerincks grandiose facade fra 1604-09, der regnes for det betydeligste orgelprospekt fra renæssancen i nutidens Nordtyskland. Andre seværdigheder er flensborgeren Peter Hansens sengotiske bronzedøbefont fra 1497 med ottekantet trælag af Johann Zimmer

Sankt Nikolaj Kirke i Flensburg. Barokalteret under det store krucifiks er et arbejde fra 1749, mens renæssance-prædikestolen er skåret af Hinrich Matthes i 1570. Gerd Remmer foto.

fra 1722, Heinrich Matthes' prædikestol i renæssance fra 1570, det imponerende barokalter fra 1749 og blandt epitafierne stadsskriver Blasius Eckenbergers fra 1568.

Follervig/Vollerwiek. (31). Kirken er opført i teglsten og munkesten i romansk tid i 1100-tallet med et sydvendt våbenhus fra 1500-tallet samt en vestforlængelse og en tagrytter fra 1888. Den tredelte, gotiske altertavle fra slutningen af 1400-tallet har i predellaen (fodstykket) en fremstilling af den lidende Kristus og viser i midterstykket korsfæstelsen og på fløjenes indersider apostlene, mens ydersiderne gengiver passionsscener og evan-

gelister. Lektorieprædikestolen er fra 1587, den sengotiske, sorte marmordøbefont fra Namur i Belgien (1400-tallet) og korsfæstelsesgruppen fra 1600-tallet. Malerierne af Martin Luther og hans nære medarbejder Philipp Melanchton er fra omkring år 1600 efter Lucas Cranachs forlæg.

Frederiksstad/Friedrichstadt, Am Mittelburgwall. (32). Eftersom kanalbyen Frederiksstad ved sammenløbet af floderne Trene og Ejderen først blev anlagt i 1621 af forfulgte hollandske remonstranter, kan den ikke præsentere kirker fra middelalderen. Kirken am Mittelburgerwall, *Sankt Christophoruskirken*, er således opført som en enskibet salskirke i 1643-49 af J. van der Meulen. Det vældige tårn kom til i årene 1656-57 og hævdes ligesom granitkvaderbroen over Mittelburgwall for enden af Torvet til dels at være opført af sten fra en gammel Ejdersluse, der blev brudt ned i 1630. Maleriet over alteret »Kvinderne græder over Kristi lig« er et arbejde i nederlandsk-flamsk barok fra 1675 af kirkens grundlægger, hertug Friedrich 3.'s hofmaler, Tønningmaleren og Rembrandteleven Jürgen Ovens, og er indfattet i en fornemt udskåret ramme i bruskarokstil. Prædikestolen med figurer af Jesus og apostlene og reliefskildringer fra frelses- og lidelseshistorien er fremstillet omkring år 1600 hos Hinrich Ringerinck i Flensborg, mens den sengotiske marmordøbefont fra

Christophoruskirken i Frederiksstad er opført som en salskirke i årene 1643-49. Det store tårn blev tilføjet i 1656-57. BD Foto.

1400-tallet stammer fra Namur i Belgien. Af det øvrige inventar skal også kort omtales to barokmalerier, to bronzelysestager og messinglysestagen med Jupiter foroven, alt fra 1600-tallet. Bag ved kirken findes grave for 24 danske soldater, der faldt under kampene ved Frederiksstad i 1850.

Mennonitterkirken. (33). Siden 1708 har mennonitternes gendøbersekt haft til huse i bagbygningen til Gammelmønt/Alte Münze fra 1626, hvor den foretagsomme og vidtløftige hertug Friedrich 3. af Gottorp omgikkes med planer om at præge mønter, som dog aldrig blev ført ud i livet. I vore dage har mennonitterne en meget beskeden tilslutning. Frederiksstads danske menighed har derfor indgået en lejeaftale om at benytte kirkesalen til sine kirkelige handlinger. Kirkesalen er senest restaureret i 1989-92.

Remonstrantkirken. (34). Denne kirke med det dominerende vesttårn og høje løgspir på hjørnet af Prinzess-Strasse/Kirchenstrasse var byens ældste kirkebygning, opført i 1624, men led stærkt under byens bombardement i 1850. Den genopbyggedes i 1852-54 af F. Holm efter tegninger af pastor Mensinga. Som hos mennonitterne er kirkerummet også her meget enkelt og uden nogen form for distraherende og prangende udsmykning.

Sankt Knuds Kirke/St. Canutus. (35). Katolikkene var også blandt de religiøst forfulgte, som fandt et fristed i Frederiksstad. Deres enkle kirkesal uden tårn ligger Am Fürstenburgwall og er fra 1853. Dele af inventaret er dog ældre, bl.a. et fransk, tidlig gotisk kors fra omkring 1230, en stående Kristusfigur i barokstil og syv apostelfigurer fra Claus Gabriels værksted omkring midten af 1600-tallet samt de senbarokke stolestader fra 1760 med reliefrydede vanger.

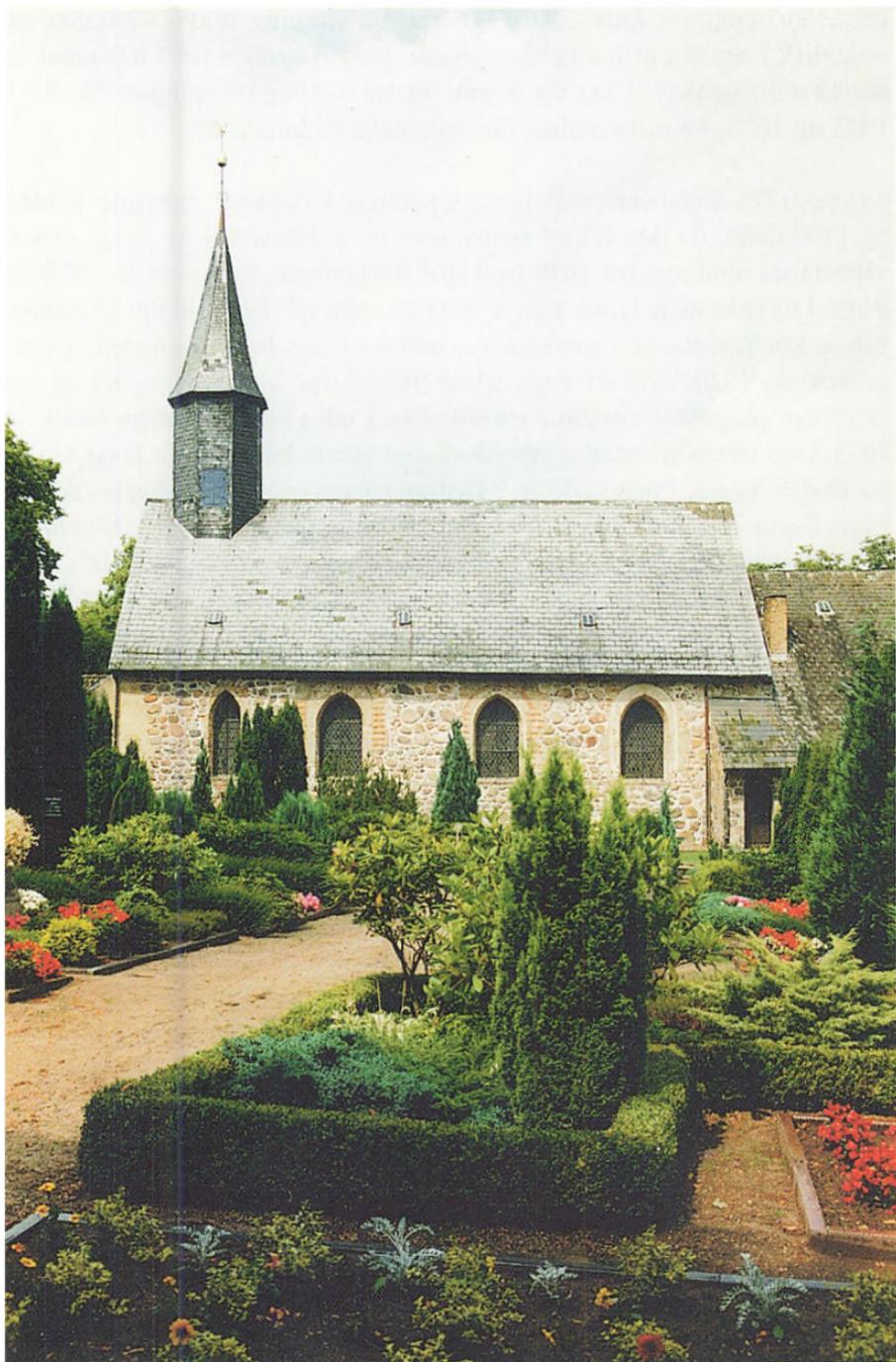
Garding, Christianskirken/St.-Christians-Kirche. (36). Den ret imponerende munkestenskirke ved Torvet er opkaldt efter Christian 1., der færdedes meget i disse områder, men den er 300 år ældre end den første Oldenborger på Danmarks trone. Den er anlagt over en korsformet grundplan så tidligt som i begyndelsen af 1100-tallet. I gotisk tid tilføjedes det tofagede kor i 1483-88, samtidig med at skibet fik indlagt hvælv, som delte det i to dele. Vesttårnet fik sin spidse hjelm i 1818. Den manieristiske, tredelte fløjaltertavle fra 1596 regnes for den gottorpske hofmaler Marten van Ahtens hovedværk og renæssanceprædikestolen fra 1563 for det ældste eksemplar af den særlige Ejderstedtype. Døbefonten af marmor og alabast er udført i 1654 og den sengotiske orgelfacade helt tilbage i 1512, hvilket gør den til en af de ældste i hele Nordtyskland. Af andet kan kort opsum-

meres en sengotisk korsfæstelsesgruppe fra slutningen af 1400-tallet, en sengotisk mandsfigur fra 1512, en Sankt Jørgensgruppe fra 1500-tallet, et korsfæstelsesmaleri af Jan van Enum fra 1600-09 og tre epitafier fra 1630, 1642 og 1675, hvortil kommer de sengotiske kalkmalerier.

Gelting. (37). Slotsbyens enskibede, sengotiske kirke blev ombygget i 1600- og 1700-tallet, da den fik sit senbarokke og nyklassicistiske præg, hvoraf våbenhuset mod syd fra 1640 og kapeltilbygningen mod nord fra 1674 er ældst. Det firkantede klokketårn af træ blev rejst i 1729. Relieffet i korsgangen og korsfæstelsen i altrevæggen er udført i Claus Bergs værksted i Odense omkring 1520-30 til en sengotisk altertavle. Stor interesse knytter sig også til den pragtfuldt udskårne trædøbefont i udtryksfuld bruskarokstil fra 1653. Den menes at være et arbejde af den ansete billedskærer Hans Gudewerd den Yngre. Prædikestolen i Gelting fra omkring 1639 skyldes dog B. Cornelissen, men har undergået væsentlige ændringer i tidens løb. Blandt det øvrige inventar er der grund til at nævne det sengotiske korbuekrucifiks af H. Grote fra 1525, den reliefudsmykkede gravsten for Claus von Ahlefeldt til Gelting (død 1531) og slægten Rumohrs gravkapel. Kirkens gamle præstebolig i bindingsværk fra 1733 tjener nu som menighedshus.

Gettorp/Gettorf. (38). I middelalderen valfartede talrige pilgrimme til et nu for længst forsvundet kapel i Gettorp med et sølvbillede af Sankt Jørgen (Georg), og i tilknytning hertil blev der afholdt store markeder fire gange om året. Den nu stående, enskibede, gotiske munkestenskirke, Sydslesvigs største landsbykirke, er bygget i 1200-tallet. Det statelige, ikke mindre end 70 m høje vesttårn kom til i 1491. Slesvig-holstenerne anvendte det som udkigstårn under Treårskrigen 1848-50. Kirken havde tidligere fungeret som nødkvarter for danske soldater under slaget ved Ejderkanalen i 1813, hvor det lykkedes den danske hær at slå den svenske kronprins og tidligere franske marskal Bernadottes forfølgende tropper tilbage. Den sengotiske tilbygning, *Marielkirken/Marienkirche*, stammer ligesom korets og det lange skibs krydsribbehvælv fra 1500-tallet. Det gør også den rigt udskårne, trefløjede altertavle fra ca. 1500 med Madonnabillede i rosenkrans samt prædikestolen i renæssance (1598) fra Hans Gudewerd den Ældres værksted i Egernførde. Prædikestolen er skænket af Ahlefeldterne, hvis kister fra 1700- og 1800-tallet opbevares i gravkapellet under koret. Den sengotiske bronzedøbefont fra 1424 bæres af fire mandsfigurer.

Grumtoft/Grundhof. (39). Den romanske kampestenskirke i Grumtoft ca. 5 km øst for Husby i Angel med et sengotisk tårn brændte i 1726 og under-

Haddebys nuværende romanske kirke er fra tiden omkring år 1200, men har ingen påviselig direkte forbindelse med Ansgars ca. 350 år ældre tr ekirke. John Roth foto.

gik betydelige ændringer i årene 1757-63. Den romanske granitdøbefont går dog tilbage til grundlæggelsestidspunktet omkring år 1200, mens lektorieprædikestolen med relieffer med scener fra Jesu liv er fra 1606. Alteret fra 1760-63 og orglet ovenover er arbejder af F. Windekilde. Nord-øst- og vestpulpiturene er udsmykket af L. Müller med bibelske- og dydefremstillinger.

Haddeby. (40). Nutidens Haddeby Kirke over for den historiske Haddeby Kro har ingen direkte relation til Ansgars kirke fra 800-tallets midte. Den er en senromansk kampestenkirke, som senere er blevet udbygget med munkesten og stammer fra tiden omkring år 1200. Den blev opført som afløser for en ældre trækirke, hvoraf der er fundet stolpehuller, men heller ikke trækirken har direkte noget med Ansgar at gøre. Dertil er også den trods alt for ung. De intense arkæologiske udgravninger inden for og omkring Hedeby's halvkredsvold har hidtil ikke ført til nogen materiel dokumentation for *Ansgars Kirke*. Den nuværende kirke indeholder bl.a. en bemærkelsesværdig korsfæstelsesgruppe fra omkring 1250 og en trefløjet, gotisk altertavle fra anden halvdel af 1400-tallet. På kirkegården findes danske krigergrave fra slaget ved Slesvig i 1848 og træfningen ved Kongeshøj den 3. februar 1864.

Hallig Grøde/Hallig Gröde. (41). Trods sin beskedne størrelse og kun seks fastboende familier har halligen Grøde både egen skole og kirke. Den sidstnævnte fra 1779 på sit eget varft, den syvende kirke på stedet, huser på bedste halligvis både pastorat og skole under samme stråttækte tag. Her findes bl.a. dele af et alter fra renæssancen (1592) samt en prædikestol, en døbefont af træ og et korbuekrucifiks fra 1500-tallet. Bemærk også epitafiet for Liebenberg (død 1666) med dommedagsmaleri, stifterportrætter og indskrift, dobbeltepitafiet for Knutzen og Ipsen fra 1704 og den udskårne mindetavle fra år 1700. Stolestaderne er fra 1600-tallet og kirkeskibet med Dannebrogflag fra 1800-tallet.

Hallig Hoge/Hallig Hooge. (42). Hallig Hoges stråttækte kirke blev opført på sit varft i 1637-41 i stedet for en ældre, som gik til under en stormflod. Det stemningsfulde kirkerum indeholder bl.a. en 1600-tals prædikestol fra Hinrich Ringerincks værksted med malerier i almestil fra 1743 på døren samt en trædøbefont og stolestader fra 1624 og en korskranke med apostelbilleder fra 1700-tallet. Hvalfangerdøren er udført i 1743, mens modellen af linieskibet »Frederik 6.« med Dannebrog vajende agter og en mindeplade skal erindre om Frederik 6.'s besøg i området i 1825.

Hallig Grødes stråttækte kirke ligger på sit eget varft og rummer under samme tag kirke, skole og pastorat. Kirken er indrettet i den del af huset, som ses til venstre på billedet. BD Foto.

Hallig Langenæs/Hallig Langeness. (43). Den nuværende kirke på den største af halligerne, Langenæs, er bygget i 1894 som afløser for en ældre fra 1726. En del af inventaret stammer derfra, heriblandt en fløjaltertavle fra 1670, en stiftertavle fra 1791, prædikestolen fra 1696 og de to døbefonte. Den ældste af disse er en kalkstensfont fra 1200-tallet, som oprindeligt stammer fra Nordmarsk/Nordmarsch. Den anden i sandsten er udført i 1500-tallet.

Hallig Øland/Hallig Oland. (44). Også den 117 ha store hallig Øland har sin egen stråttækte kirke, *Sankt Petri Kirke/St.-Petri-Kirche*, hvis nuværende bygning blev opført på øens varft i 1824 som marskøens kirke nummer tre. Kirken, hvis interiør i 1992 blev søgt ført tilbage til dets oprindelige udseende, har et fristående klokketårn fra 1927, som led en del skade under decemberstormen i 1999, og et bemalet bjælkeloft fra 1700-tallet. De interessante loft- og dørbemalinger stammer dog først fra kirkens restaurering i 1963. Det fine skrinalter med træskærerarbejder er derimod fra midten af 1400-tallet, prædikestolen fra 1620 og kirkens votivskib skåret i 1733, mens døbefonten og det virkningsfulde krucifiks er romanske og i tid rækker helt tilbage til omkring år 1200.

Den danske kirke i Harreslev hører til landsdelens yngste. Den er tegnet af arkitekterne Finn Schmidt og Finn Aaskov i samarbejde med landskabsarkitekt I.P. Junggreen Have og blev indviet i 1994. Finn Christoffersen foto.

Harreslev/Harrislee, den danske kirke. (45). Siden 1994 har Flensborgforstaden Harreslev tæt ved den danske grænse både haft en dansk og tysk kirke (1928). I 1921 begyndte en gruppe mennesker at afholde danske

gudstjenester i Schultzes Kro med besøg af den danske præst fra Flensborg én gang om måneden. Først i 1952 fik den voksende menighed sin egen præst, og da Dansk Kirke i Udlandet i 1955 købte en anden kro, Gasthaus Norden, blev den omdannet til præstegård med kirkesal. Mellem 1968 og 1994 dannede en kirkevæg i den danske skole rammen om gudstjenesterne. En ny præstebolig stod færdig i 1991, og tre år efter stod også den nye, smukke kirke klar til indvielse som nabo på den grund, der var stillet til rådighed.

Den er tegnet af arkitekterne Finn Schmidt og Finn Aaskov fra P&T Bygningstjeneste i Aabenraa i samarbejde med landskabsarkitekt I.P. Junggreen Have. Alteret, døbefonten og prædikestolen, alt i massiv eg, i det lyse og funktionelle kirkerum med det smukke oven- og sidelys er udført af Thorkild Have, mens menigheden har købt alterets tre hovedmalerier af Egersund-kunstneren Martin Quist. Under normale gudstjenester kan den højloftede sal rumme ca. 80 mennesker, men den kan yderligere udvides ved også at inddrage konfirmandrummet. Derudover har kirken forskellige faciliteter som våbenhus, toiletter, præsterum/mødesal, køkken og et teknisk rum til betjening af den lille kirkeklokke, som stammer fra det gamle DDR, hvor den blev fundet kasseret af en nabo til den stedlige kirke. Orglet er en gave fra en menighed i Ans ved Silkeborg.

Hatsted/Hattstedt. (46). Hatsteds *Mariekirkes/St. Marienkirches* høje kirketårn fra slutningen af 1400-tallet med det ottekantede spir er synligt langvejsfra i det lave marskland, hvorfor det tidligere også gjorde gavn som sømærke. Kirken er bygget på en bakkeø kort efter år 1200 som en senromansk munkestenskirke, nævnt første gang i 1240. Den blev siden forlænget mod vest. Sakristiet har gotiske krydsribbehvælv, hvis slutsten er udformet som et Kristushoved. I midten af den sengotiske, udskårne altertavle fra ca. 1470-80 ses en korsfæstelsesscene, og på sidefløjene skildres Jesu barndom, mens malerierne på ydersiderne fra år 1600 af maleren Marten van Achten viser Johannes Døberen og Kristus. Den pragtfulde, figurudsmykkede prædikestol fra 1641 i bruskarok er udført af Claus Heim. L. Karstens bronzedøbefont fra 1647 holdes oppe af fire evangelistfigurer. Kirkens ældste inventar er den senromanske, gotlandske døbefont fra 1200-tallet. Såvel korbuekrucifikset som korset er sengotiske og fra 1400-tallet og de seks gotiske apostelstatuer fra 1300-tallet. Af andre seværdigheder i den imponerende bygning kan bl.a. nævnes den såkaldte Salvatorfigur med jordkloden (1600-tallet) op mod koret til venstre, J. Focks smukke, søjleinddelte vestpulpitur fra 1644, de fornemt udskårne

Den senromanske munkestenskirke i Hatsted er opført omkring år 1200. Det markante kirketårn er dog yngre, fra slutningen af 1400-tallet. BD Foto.

stolestader fra 1702 samt blandt epitafierne to fra Hinrich Ringerincks værksted fra henholdsvis 1601 og 1607.

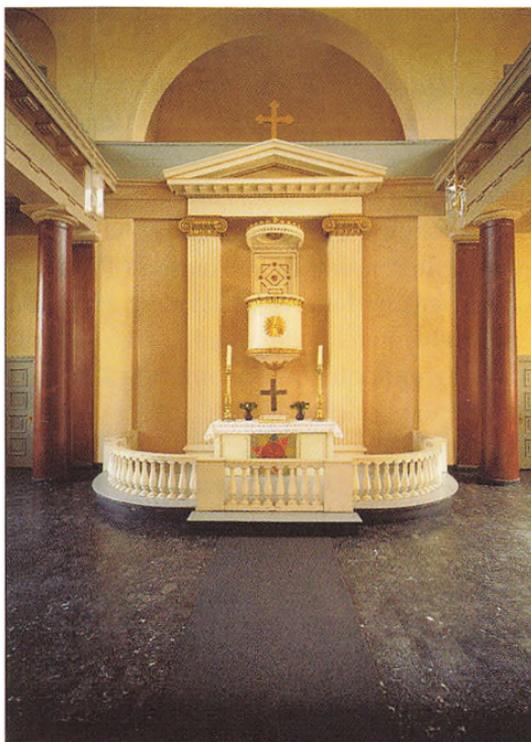
Havetoft. (47). Den enkle kvaderstenskirke fra 1200-tallet med indtrukket kor samt både nord- og sydportal og et fritstående klokketårn fra 1763 i træ blev ændret i det indre i sengotisk tid, da man bl.a. indbyggede krydsrib-behvælv. Læg i øvrigt mærke til den enkle prædikestol fra 1580 og granitdøbefonten fra 1200-tallet med indmejslede relieffer forestillende Jomfru Maria, de hellige tre konger og tre apostle. Derudover findes her et gotisk korbuekrucifiks fra 1300-tallet og et epitafium fra 1704 i en ældre renæssanceramme. Kvaderstensporten på kirkegården er fra 1600- og 1700-tallet.

Hohn. (48). Hohn i det gamle Hohn herred er nok mest kendt for den smukke Hohngård i nedersaksisk stil, men også kirken har noget for øjet. Den er først bygget i 1692-94, da den afløste den nedrevne *Kampen Kirke* i *Rendsborg* øst for Hohn. Herfra stammer bl.a. den rigt udsmykkede prædikestol i renæssance, et arbejde af Brunswik fra 1593, og Brunswiks

dragen dateres til omkring 1230 og er måske jævnaldrende med den ældste del af kirken. De gotiske træskærerarbejder med den hellige Vincentius og Maria med Barnet er fremstillet engang i 1400-tallet.

Husum, Den Danske Kirke. (53). Indtil opførelsen i 1991 af Den Danske Kirke i Klaus-Groth-Strasse for enden af Osterende benyttede den danske menighed Sankt Jørgens Kirke, Osterende 18 (se side 54). Den nye kirke er opført for midler fra A.P. Møller og hustru Chastine Mc.-Kinney Møllers Fond til almene Formaal, som har gjort en kolossal indsats i Sydslesvig. I 1993 berigede fonden således også kirkens smukke og enkelt indrettede kirkerum med et orgel af Anders Havgaard Rasmussen, Bramming, og samme år skænkede dronning Ingrid kirken et krucifiks, skabt af billedkunstneren Sven Havsteen-Mikkelsen.

Marielkirken/Mariakirche. (54). Den både i ydre og indre stilrene Marielkirke ved Torvet i Husum er opført i 1829-33 af den berømte danske arkitekt C.F. Hansen, der blandt sine mange gøremål i en årtække også var

Prædikestolen og alteret i Marielkirken i Husum er ligesom selve den nuværende kirkebygning tegnet af den klassicistiske arkitekt C.F. Hansen. Jørgen Watz foto.

landbygmester i Holsten og i øvrigt mest er kendt for byggerier som Københavns Domkirke og Domhus, Christiansborg Slotskirke og kirkerne i Hørsholm i Nordsjælland, Vonsild ved Kolding og i Sydslesvig også tegningerne til kirken i *Simonsberg*. Mariekirken, der regnes for nyklassicismens hovedværk i Hertugdømmerne, afløste en tidligere gotisk kirke på samme sted, hvor den reformationsivrige præst Herman Tast prædikede så tidligt som i 1522. Den blev revet ned i 1807, fordi man frygtede, at det 95 m høje tårn skulle styrte sammen. Dengang spredtes en stor del af kirkens rige inventar for alle vinde. Fra den tidligere kirke stammer den smukt ornamenterede, barokke bronzedøbefont, udført af L. Karsten i 1643.

Sankt Jørgens Gæstehus/Gasthaus St. Jürgen. (55). Op til den nedlagte kirkegård ved Osterende, hvor bl.a. digteren Theodor Storm (1817-88) har sin grav, ligger Sankt Jørgens Gæstehus fra 1563-71 med nygotisk facade fra 1878-79. Den langstrakte bygning med den kortere, parallelle sidefløj kaldes også *Klosteret*, fordi byens franciskaner- eller gråbrødre kloster blev flyttet hertil ved opførelsen af Husum Slot i 1577-82. I hovedbygningens to stokværk høje kirkesal, også kendt som *Sankt Jørgens Kirke*, findes bl.a. D. Witts nadverbillede fra 1641 samt en prædikestol i nederlandsk renæssance fra 1565 af Jan van Groningen og et sengotisk krucifiks fra 1400-tallet.

Hyrup/Hürup. (56). Det er primært på grund af det fornemme stykke billedskærerarbejde af lidelseshistorien med syv udskårne passionsbilleder, den såkaldte »Hyruppassion« fra omkring 1275, at Hyrups romanske granitkvaderkirke fra 1200-tallet med det sengotiske vesttårn bør aflægges et besøg (se også omtalen side 20). Kirken er derudover bl.a. udstyret med et rokokualter, udført af H. Hansen i 1786 og med sengotiske figurer i gavlen og på rankevolutterne; endvidere Hans Buchholtz' prædikestol fra 1696, en ornamenteret lydhimmel fra 1642 samt en relief- og rankeprydet, romansk granitdøbefont fra omkring 1200 og en korsfæstelsesgruppe fra omkring 1500.

Jørl/Jörl. (57). Den lille, sengotiske munkestenskirke med portaler, krydsribbehvælv i det indtrukne kor og et senere tilbygget vesttårn og våbenhus fra 1756 har kalkmalerier i koret og på korbuen. Den rigt udskårne altertavle er udført af J. Nickelsen i 1773, mens lektorieprædikestolen i senrenæssance er fra 1634. Derudover er kirken udstyret med et nordpulpitur med senbarokke bibelske fremstillinger fra 1700-tallet og et sakramenthus. Alterstagerne er fra gotisk tid og den tidlig gotiske korsfæstelsesgruppe fra slutningen af 1200-tallet.

Kappel/Kappeln. (58). Der er ikke fundet rester af det første kapel, som har givet byen dens navn. Det blev rejst engang i 1100-tallet og var indviet til de søfarendes helgen Sankt Nikolaus (Nikolaj). Da det blev for lille, blev det afløst af den første *Sankt Nikolaj Kirke*, som siden blev revet ned på grund af brøstfældighed og i 1689-93 erstattet af den nuværende senbarokke bygning med bygmester Johann Adam Richter som arkitekt. Det fortælles, at dens sokkel består af granit, som stammer fra 22 jættestuer fra yngre stenalder. Kirkens fornemste stykke inventar er den prægtige altertavle i bruskbarek, skåret af Hans Gudewerdt den Yngre. Den blev fremstillet som en fløjaltertavle og stod færdig i 1641, men da der ikke var plads til hele alteret, måtte man fjerne visse dele. Midterstykket med nadverfremstillingen blev til et nyt alterbillede. Figurernes med Moses og Johannes Døberen anbragtes på baldakinen over prædikestolen, og resten fandt plads oppe i en sidevæg sammen med et marmorepitafium over Detlef von Rumohr, der faldt som guvernør i kampen om Rügen i 1678. Dette gravminde er muligvis et arbejde af Artus Quellinus den Yngre. Krucifikset er fra anden halvdel af 1200-tallet. Da det fortsat er i brug, er der ikke adgang til familien Rumohrs hvælvede gravkapel østligt i kirken. I øvrigt præges kirkerummet især af pulpituret og det imponerende orgel øverst oppe med den buttede prædikestol nedenunder. Den enkle døbefont og lysekronen af glas er fra 1700-tallet og den store Christophorusfigur i tårnværelset udført i 1934 af A. Lang i Oberammergau.

Karby. (59). Den gotiske munkestenskirke er bygget i slutningen af 1200-tallet. Krydshvælvne og det sydvendte sakristi kom til i sengotisk tid. Læg i det indre navnlig mærke til den rigt udskårne prædikestol fra 1592 med dydefigurer og relieffer med scener fra Jesu liv samt den romanske granitdøbefont fra 1100-tallet og det lübske triumfkors fra omkring 1440 samt det udtryksfulde korbuekrucifiks.

Kating. (60). Den oprindelig romanske kampestenskirke fra 1100-tallet er senere blevet udvidet med et sengotisk kor med støttepiller og et vesttårn. Det sengotiske alter er fra 1400-tallet og nadverbilledet på predellaen (fodstykket) fra 1700-tallet. Prædikestolen med passionsrelieffer er fra 1580 og trædøbefonten med det teltlignende låg fra 1626. I kirken findes også en rigt udsmykket korsfæstelsesgruppe fra 1520, en gotisk alterkalk fra 1300-tallet og et epitafium for Sivertz fra 1664 med dommedagsfremstilling, stifterportrætter og våbenskjolde.

Katrineherd/Katharinenheerd. (61). Inventaret i den nuværende, sengoti-

ske kirke fra begyndelsen af 1500-tallet med det fritstående klokketårn af træ fra 1685 består bl.a. fra senrenæssancen af en altertavle fra 1617, en prædikestol dateret 1612, en korsfæstelsesgruppe fra 1615 og nogle interessante korstole. Den sorte marmordøbefont er sengotisk og stammer fra Namur i Belgien. Sengotisk er endvidere Sankt Jørgen til hest og Kristus, som begge er fra 1400-tallet. De to votivtavler er fra 1600-tallet og Claus Heims epitafium for Schnell fra 1658.

Kejtum/Keitum. (62). Silds tidligere hovedby, den maleriske friserlandsby Kejtum, bliver på grund af de gamle, stråttækte bondehuse, de velhavende kaptajnsgårde, den kønne lindeallé og ikke mindst på grund af den store og højtliggende kirke ofte fremhævet som øens smukkeste by. I sin kerne er den noget ensomt beliggende kirke romansk og fra 1100-1200-tallet. Den er indviet til den hellige martyr Severin, der var biskop i Köln i slutningen af 300-tallet, og siges at være opført på et gammelt, hedensk offersted for frugtbarheds- og kærlighedsgudinden Freja. Det store vesttårn og tilbygningen mod syd kom til i gotisk tid. Foruden at være et vigtigt sømærke tjente tårnet indtil 1803 også som øens fængsel. Den rigt udskårne, sengotiske altertavle er udført i Lübeck omkring år 1500. Prædikestolen med den søjleinddelte og reliefudsmykkede kurv er fra 1580 og sandstensdøbefonten fra kirkens opførelsestid. Det brede vestpulpitur er et arbejde fra 1699, præstestolen fra 1769-80 og orgelpulpituret fra 1787, mens votivbilledet og epitafiet for Frödden er fra 1654. Også de tre hollandske lysekroner er fra 1600-tallet. Den tilhørende præstegård med den kønne vestgavl er oprindelig opført i 1627, men blev ombygget i 1717.

Klangsbøl/Klanxbüll. (63). Ved indkørslen til Klangsbøl, den sidste stationsby før dæmningen til Sild, ligger den eneste stråttækte kirke inde på fastlandet. Det er en senromansk og tidlig gotisk munkestenskirke fra 1200-tallet med et fritstående klokketårn fra 1900-tallet. Det udskårne skrinalter på korets østvæg er fra omkring 1520, prædikestolen i renæssance fra 1500-tallet og den med rankefriser ornamenterede, senromanske døbefont fra 1200-tallet, nok fra kirkens opførelse. Bemærk endvidere korsfæstelsesgruppen fra 1692 med stifterinskription på den bærende bjælke.

Klægsbøl/Klixbüll. (64). Den med årene ret ombyggede kirke er i bund og grund en munkestenskirke fra 1200-tallet med et senere tilbygget vesttårn fra 1699. Fløjaltertavlen i senrenæssance er fremstillet i 1621 i Hinrich Ringerincks værksted og er i midterpartiet prydet med et nadverrelief med

evangelister og dydefigurer omkring og på sidefløjene passionsrelieffer og volutter. Ringerincks stil har også sat sit præg på lektorieprædikestolen fra 1618, og fra hans værksted stammer endvidere det rigt udskårne låg fra 1619 over granitdøbefonten fra 1200-tallet. Bemærk endvidere den sengotiske korsfæstelsesgruppe fra 1500-tallet samt apostelfigurerne og den troende Kristus.

Koldenbyttel/Koldenbüttel. (65). Den oprindelig romanske, enskibede *Sankt Leonardkirke* af kampesten og tufsten er opført i begyndelsen af 1200-tallet, men er siden både blevet ombygget og udvidet. Vest for kirken står et klokkehus af træ fra omkring 1750. Læg især mærke til epitafiet for Sievertzen med fremstillinger af Jesu dåb og portrætter af Luther og Melanchton, malet i 1550, kun fire år efter Luthers død. De to øvrige epitafier er fra 1591 og 1593. De ældste dele af fløjaltertavlen går tilbage til ca. 1480, mens passionsbillederne på ydersiderne er fra omkring 1630. Den romanske døbefont blev fundet under kirkens seneste restaurering i 1970. Prædikestolen fra 1583 er af den såkaldte Eiderstedtype. Bemærk også Matthias Schreibers smukke orgelfacade fra 1758 og den i 1993 restaurerede korsfæstelsesgruppe fra begyndelsen af 1500-tallet.

Kotsenbøl/Kotzenbüll. (66). Den sengotiske hallekirke blev opført i 1488-95, da den afløste en ældre på stedet, hvoraf kun tårnet fra 1395 er tilbage. Kirkedørene med sengotisk foldeværk er de ældste bevarede i Slesvig-Holsten. Den udskårne altertavle med Maria i stråleglans og Marias kroning er udført i 1506. Korstolene fra omkring 1500 giver ligesom den samtidige korsfæstelsesgruppe og den for Hertugdømmerne så sjældne, gotiske sangerpult en idé om menighedens tidligere velstand. Alteret fra slutningen af 1500-tallet er af Eiderstedtypen, mens den sengotiske, sorte døbefont er fremstillet i Namur i Belgien i 1400-tallet. Her er desuden flere gravsten fra 1500-1600-tallet.

Kosel. (67). Ganske som f.eks. de bornholmske rundkirker og kirkerne i Oversø og Sønderstabel er kirken i Kosel ved halvøen Svans' rod opført som en forsvarskirke. Den blev bygget i 1100-tallet som en romansk kampestenkirke og er senere blevet opmuret i munkesten. Koret med dets krydsribbehvælv kom til i sengotisk tid og blev omkring midten af 1600-tallet udsmykket med manieristiske kalkmalerier. Den tredelte barokaltartavle er fra 1600-tallet og prædikestolen fra omkring år 1600. Derudover er den interessante kirke bl.a. udstyret med et sengotisk kors og en romansk granitdøbefont.

Krop/Kropp. (68). Den romanske kampestenskirke fra omkring år 1200 rummer bl.a. en prædikestol og et omløbende pulpitur fra 1688 samt en prægtig udskåret prædikestol fra 1699.

Langhorn/Langenhorn. (69). Den oprindelig gotiske salskirke blev i 1722 udvidet med en sydføj, i 1759 med en østforlængelse i hele skibets bredde og i 1897-99 med yderligere en tilbygning mod syd. Såvel altertavlen i akantusbarok som prædikestolen er udført af S. Jenssen i henholdsvis 1685-88 og i 1684. Det er også den bægerformede døbefont. Pulpiturene er udsmykket med bibelske scener fra 1600-tallet. Den rigt udskårne orgelfacade er et arbejde fra 1761, krucifikset fra slutningen af 1400-tallet og alterlysestagerne fra 1600-tallet. Blandt gravstenene fra 1600- og 1700-tallet bør især Bahnsens fra 1707 fremhæves.

Lille Solt/Klein Solt. (70). Landsbyens romanske kampestenskirke med portaler om de oprindelige nord- og syddøre er i skibet udstyret med træloft, mens koret fik krydsribbevælv i sengotisk tid, hvorfra også kalkmaleriet med dommedag stammer. Også de to krucifikser og sakramenthuset fra 1500-tallet er sengotiske. Alterstagerne på løvefødder er ligeledes gotiske. Døbefonten fra 1200-tallet i gotlandsk kalksten er ved foden prydet med mandshoveder og prædikestolen fra 1735 med relieffer fra frelshistorien på kurven.

Lindholm. (71). Som den nu fremtræder, er den tidlig gotiske kirke et resultat af ændringer i 1700-tallet. En del af inventaret er dog ældre. Det gælder således kalkstensdøbefonten fra 1200-tallet, det gotiske krucifiks fra 1300-tallet, vestpulpituret med figurer og indskrifter fra 1600-tallet og Peter Petersens lektorieprædikestol fra 1682 samt kirkens malerier fra sidste halvdel af 1600-tallet. Den reliefprydede altertavle er et arbejde af J. Süncks fra 1745 og det fritstående klokketårn udenfor fra 1800-tallet.

Lyksborg/Glücksburg, Lyksborg. (72). Foruden *Lyksborgs danske kirke* fra 1954 med et Frobenius-orgel fra 1962 er det i kirkemæssig henseende først og fremmest *Lyksborg Slotskapel* fra slottets opførelsestidspunkt 1582-87, der påkalder sig interesse. Det strækker sig fra slottets kælder til stuestokværket og er udsmykket med oprindelige kalkmalerier med ranker og små englehoveder, som kom for en dag under restaureringsarbejder i 1973. Træskæreriene på altertavlen og døbefonten er udført af Claus Gabriel omkring midten af 1600-tallet, mens prædikestolen er fra 1700-tallet og orglet leveret af Aabenraafirmaet Marcussen & Søn i 1847. Gravhælvingerne fra det tidligere *Ryd*

Slotskapellet i Lyksborg Slot. Gerd Remmer foto.

Kloster på stedet, grundlagt i 1209, rummer kister med de glücksborgske familiebegrovelser, og i en kælderhvælvning kan man desuden se interessante fund fra den gamle klosterkirkegård, der lå, hvor der nu er slotssø. I søen har man endvidere konstateret fundamentrester fra klostertiden.

Læk/Leck. (73). Byens munkestenskirke fra 1200-tallet blev restaureret i 1807 og 1875. I dens altertavle fra ca. 1520 indgår der rester af et alter fra den berømte billedskærer Claus Bergs værksted i Odense. Ældst blandt inventaret er den romanske granitdøbefont fra 1100-tallet, mens prædikestolen er fra år 1600 og pulpituret med de symbolske billeder fra omkring 1700.

Mildsted/Mildstedt. (74). Munkestenskirken med apsis, indtrukket kor med støttepiller og rundbuefriser og et sengotisk vesttårn er formentlig oprindeligt bygget engang i 1200-tallet. I midterfeltet på den sengotiske fløjaltertavle fra 1440 ses en figurrig korsfæstelsesfremstilling og i sidefløjene scener fra Jesu barndom. Renæssanceprædikestolen er udført i 1568 af Jan van Groningen. De gammeltestamentlige motiver på vestpulpituret er fra 1600-tallet, de sengotiske apostelfigurer og den tronende Kristus fra 1400-tallet og epitafiet for Secmann fra 1657.

Munkbrarup. (75). Mens halvøerne Svans og Danskerskoven (Dänischwohld) sydfor er kendt for deres herregårde, udmærker Angel sig især ved sine kirker og i særdeleshed de fem fornemme, romanske kvaderstenskirker i Munkbrarup, Husby, Nørrebrarup, Sørup og Havetoft. Kunsthistorikerne taler i denne forbindelse ligefrem om Angelgranit. Den ældste kirke i Munkbrarup er fra tiden omkring 1200 og måske lidt før og har været uden tårn. Der er spor af den oprindelige romanske apsis på det indtrukne kor. Dette blev ændret i sengotisk tid samtidig med opførelsen af det kraftige vesttårn. I 1582 nyopførte hertug Hans den Yngre kirken efter en brand, og ved samme lejlighed fik den sit høje tag og indsat hvælv. Kirkens største seværdighed er den unikke døbefont, men læg også mærke til den smukke, udvendige sydportal, som på hver side omgives af tre søjler med udsmykkede sokler og med den tronende Kristus i gavlfeltet (tympanon) og ved hans side apostlene Peter – med nøglerne – og Paulus – med bogen. Døbefonten hører til blandt det ypperste inden for jysk stenhuggerkunst og har måske haft samme stenhuggermester som sydportalen. På siderne ses en løve i kamp med et menneske. Dyret omklammer den overfaldne og er ved at lægge an til at fortære sit bytte. Men hjælpen er nær, for gennem dåben udfries mennesket fra de ondes verden, som det også fremgår af løvekampscenen på skillestenene mellem buerne på sydportalen. I det indre gengives det overmandede menneske, og øverst vises et menneske, der ridende på en løve flår dens gab op.

Den høje og statelige font er desuden prydet med en indhugget fyrstelig person, måske Knud 4., der regerede 1182-1202, dvs. samtidig med disse stenhuggerværker. Han var nært knyttet til Flensborg. Kirkens tidligere altertavle – nu på en sokkel ved nordvæggen – er et lille rejsealter i alabast i en stil, der peger hen på den berømte arkitekt og billedhugger Cornelis Floris de Vriendts (ca. 1514-1605) værksted i Antwerpen. Det store, tosidede korbuekrucifiks er fra 1400-tallet, mens renæssanceprædikestolen er et arbejde fra Hinrich Ringerincks værksted i Flensborg omkring år 1600. Foruden to præsteportrætter fra slutningen af 1600-tallet hænger der i kir-

ken et jævndrengemaleri af Salome med Johannes Døberens hoved. Orgelfacaden er fra 1740. I kirken findes desuden flere gravsten fra 1500-1700-tallet.

Nebel, Amrum. Sankt Clemenskirke/St. Clemenskirche (76) i Vadehavssøen Amrums hovedby Nebel er indviet til de søfarendes skytshelgen Sankt Clemens og er opført af munke- og kampesten i begyndelsen af 1200-tallet. Den er siden blevet forlænget mod vest og blev i 1906-08 udbygget med et vesttårn. Den har en interessant, trefløjet altertavle i renæssance fra 1634 med Gud Fader øverst oppe og derunder i midten en fremstilling af nadveren. Det er desuden værd at lægge mærke til prædikestolen fra 1623, den romanske granitdøbefont, det sengotiske krucifiks fra 1400-tallet, figurerne af den tronende Kristus sammen med apostlene fra begyndelsen af 1300-tallet samt det sengotiske sakramentskab. På kirkegården står der adskillige gravsten og gravstøtter fra 1600-1800-tallet over kaptajner og søfolk fra øen.

Niblum/Nieblum, Før/Föhr. (77). Den ualmindeligt store landsbykirke, *Sankt Johannes Kirke/Kirche St. Johannis der Tauffer*, som også betegnes *Frisedomen*, er formentlig opført allerede i 1100-tallet og skal være bygget af den samme bygmester som kirkerne i Kejtum på Sild, Sankt Salvatorkirken på Pelvorm og kirken i Tating på Ejdersted. De ligger alle med en indbyrdes afstand af 17,6 km og som trukket efter en lineal. Over indgangsdøren ses et tympanonrelief med den tronende Kristus mellem apostle. Det rige interiør består bl.a. af en sengotisk altertavle fra slutningen af 1400-tallet med scener fra Johannes Døberens liv på fløjenes ydersider. I lighed med sakramentskabet fra 1487 er den et arbejde fra 1487 fra billedskæreren Bernt Notkes værksted, som især er kendt for den store altertavle i Århus Domkirke. Prædikestolen blev leveret fra Hinrich Ringelincks værksted i Flensborg i 1618, hvorfra også det rigt udsmykkede træepitafium fra 1613 med fremstillinger af de hellige tre konger stammer. Bemærk tillige den romanske granitdøbefont fra ca. år 1200 samt den sengotiske træskulptur fra 1400-tallet af Johannes Døbereren, den liggende Herodes og de nogenlunde samtidige træstatuer af apostlene Peter og Paulus. På kirkegården findes flere interessante kommandørgravsten og -minder.

Nibøl/Niebull. (78). Den nuværende kirke i det gamle Sydtønder amts hovedby Nibøl er bygget i 1728-29 og har et fritstående klokketårn fra 1800-tallet. Den er navnlig bemærkelsesværdig ved sin lektorieprædikestol fra ca. 1625-30, sin romanske granitdøbefont fra 1100- eller 1200-tallet og

den livfulde, sengotiske korsfæstelsesgruppe fra ca. 1480, som alt stammer fra den tidligere kirke. Alteret og lydhimmelen over prædikestolen er i lighed med de udskårne præstestole derimod fra den nye kirkes opførelses-tidspunkt.

Nykirke/Neukirchen, Angel. (79). Den beskedne kirkebygning er opført i 1622 af hertug Hans den Yngre som et sonoffer, fordi hertugen skal have ladet nogle uskyldige bønder henrette for tyveri. Både den rigt udskårne prædikestol og fløjaltertavlen er samtidige med kirken.

Nykirke, Nordfrisland. (80). Nykirke i det nordvestlige hjørne af Sydslesvig er en senromansk munkestenskirke fra 1200-tallet med et fritstående klokketårn fra 1922. Blandt inventaret samler interessen sig om den tre-fløjede, sengotiske altertavle fra 1520 med fremstillinger af den hellige familie, Jomfru Maria, Johannes Døberens liv, evangelisten Johannes og passionsbilleder. Bemærk også prædikestolen fra 1682, den romanske granitdøbefont, træfigurene af den tronende Kristus og apostle fra 1300-tallet. Kirkens kors er fra 1600-tallet.

Nørre Haksted/Nordhackstedt. (81). I den romanske kvaderstenskirke kan man bl.a. glæde sig over en passionsgruppe, skåret i eg omkring år 1300, og en rigt udsmykket prædikestol fra 1713.

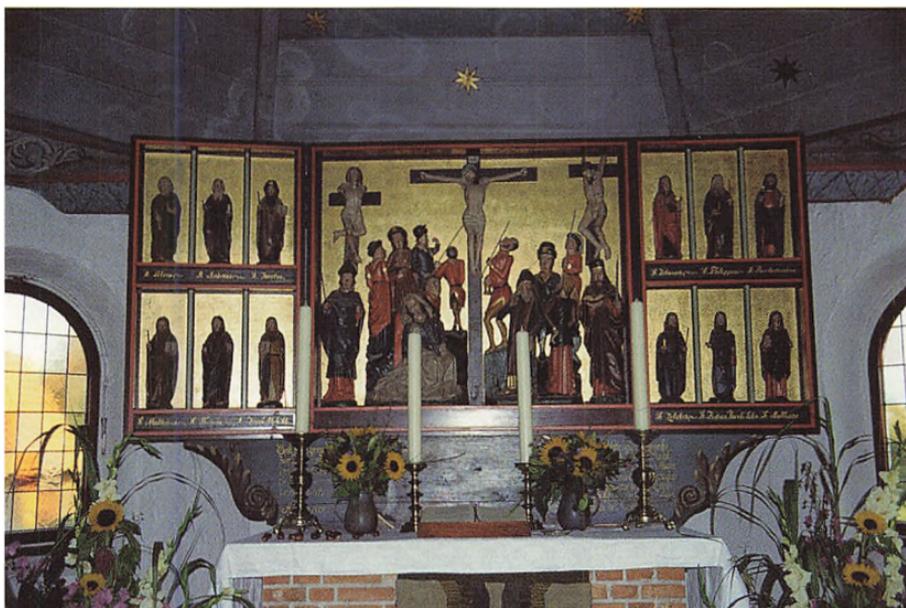
Odenbøl/Odenbüll, Nordstrand. Sankt Vincenskirken/St. Vincenz-Kirche (82) blev oprindelig anlagt på sit varft i 1200-tallet, hvor den igennem århundreder har trodset elementernes hærgen. For 700 år siden udgjorde de nuværende, uinddagede marskøer eller halliger samt øerne Pelvorm og Nordstrand den stort set sammenhængende halvø Gammelnordstrand/Altnordstrand, hvor der fandtes ikke færre end 59 kirker og kapeller, men i 1362 blev den ramt af en stormflodskatastrofe, kendt som »den store menneskedrukning«, hvorved 28 kirker og kapeller med tilhørende landsbyer blev opslugt af havet, og omkring 100.000 mennesker skal være druknet. Den derefter opståede hesteskoformede ø Strand blev i 1634 hjemsøgt af en ny stormflod og opdelt i de to selvstændige øer Pelvorm og Nordstrand samt halligen Nordstrandmose (Nordstrandischmoor), hvis kirke på sit eget varft også blev havets bytte. I 1634 gik ca. 22.000 ha til grunde til lige med 1339 huse, 19 kirker, 6134 mennesker og omkring 50.000 kreaturer. På kirkegården kan man stadig se gravsten fra før ødelæggelserne. Indermurene i skibet er fra grundlæggelsen, men det oprindelige munkestensmurværk fik nyt ydre murværk i 1889, og under en reovering i 1965-66

blev det oprindelige sengotiske kor erstattet af et nyt. Kirkens største seværdighed er den trefløjede, sengotiske altertavle fra omkring 1480, men bemærk også prædikestolen af Ejderstedtypen fra 1605 med fremstillinger fra Gamle og Nye Testamente og en plattysk indskrift, den sengotiske døbefont fra Namur i Belgien fra 1400-tallet, pulpituret med bibelske billeder fra 1715 og det bemalede, sengotiske korbuekrucifiks fra omkring år 1400 på sydvæggen.

Okholm/Ockholm. (83). Efter den store stormflod i 1362 lå landsbyen Okholm på en marskø eller hallig, som atter blev landfast ved inddigningen af kogen så tidligt som i 1500-tallet, men under den næste stormflod i 1634 ramtes den igen hårdt. De fleste af beboerne druknede, og størstedelen af byen inklusive kirken blev ødelagt. Den nuværende salskirke blev opført i forbindelse med en ny inddigning i 1647, til dels af materialer fra en adelsgård, som blev lagt øde af Wallensteins landsknægte i 1629. Den trefløjede altertavle fra senrenæssancen menes at stamme fra den samtidig ødelagte kirke i Odenbøl ude på øen Nordstrand. Prædikestolen i senrenæssance er skåret i 1620. Den sengotiske, sorte døbefont er et arbejde fra 1400-tallet fra Namur i Belgien. De udskårne stolestader og korset er fra 1600-tallet, mens klokken i det fritstående klokketårn af træ fra 1600- og 1700-tallet er skænket af Frederik 4. og bærer kongens spejlmogram.

Oldensvort/Oldenswort. (84). Den højtliggende *Sankt Pancratiuskirke/Kirche St. Pankratius'* langstrakte, senromanske munkestensskib med de korte, korsformede tværskibe med gavle fra 1800-tallet er bygget i 1200-tallet. Det krydshvælvede kor er gotisk og fra 1465, det sengotiske vesttårn fra 1495 og ligkapellet mod nord fra barokperioden. Det rige inventar omfatter bl.a. det senmanieristiske fløjalter, udført i 1592 af Marten van Achten, prædikestolen, prydet med bibelske reliefscener, fra tiden omkring 1570-80 og de prægtige, firesædede korstole fra 1589. Den pilasterinddelte orgelfacade er fra 1592. Den rige kalkmaleriudsmykning med bl.a. Christophorus er sengotisk. Bemærk endvidere den store korsfæstelsesgruppe, som er skåret i 1491 af Lütje Möller, epitafierne fra kort før og efter 1600, de stort set samtidige malerier, bl.a. af Luther og Melanchton, døbefonten fra 1564, de udskårne nadverbænke fra 1688 og lysekronen midtskibs fra 1685.

Ording. (85). Ejdersteds mindste landsbykirke, den tårnløse *Sankt Nikolaj Kirke/Kirche St. Nikolai* i Ording, er opført i 1724 i barokstil. På stedet har

Den smukke altertavle i Sankt Nikolaj Kirke i Ordning er udført omkring 1470. BD Foto.

der ligget to forgængere, som gik til som følge af stormflod og tilsanding. Herfra stammer en del af inventaret i den nuværende kirke, som i det ydre blev fuldstændig fornyet i 1960. Det gælder bl.a. altertavlen fra omkring 1470 med en figurrig korsfæstelsesscene i midterpartiet og apostlene på fløjene. Nadvermaleriet på predellaen (fodstykket) er fra 1729. Den sengotiske døbefont stammer fra Namur i Belgien og er udført omkring 1510-20, og prædikestolen med fremstillinger af bl.a. Jesu fødsel og himmelfarten er fremstillet i 1640. Det i 1758 bemalede, tøndehvælvede træloft gengiver bl.a. Frederik 5.'s spejlmonogram. Bemærk også de to epitafier fra henholdsvis 1638 og 1654.

Ostenfeld. (86). I Ostenfelds granitkvaderkirke, opført af T. Wendler i 1772, er det værd at lægge mærke til den rigt udskårne, sengotiske altertavle fra omkring 1470 med korsfæstelsesfremstillingen og relieffer med Jesu fødsel samt den reliefprydede granitdøbefont fra 1100- eller 1200-tallet. Den tidligere kirke er afbildet på det omløbende galleri fra 1725. Det sengotiske korbuekrucifiks og træfigurerne er skåret i 1400-tallet og epitafiet for Simon et arbejde fra 1680.

Kampestenkirken i Oversø med det markante vesttårn blev oprindelig bygget som en forsvarskirke engang i 1100-tallet. BD Foto.

Oversø/Oewersee. (87). Byens markante *Sankt Georgskirke/St.-Georgs-Kirche* med det runde og kompakte vesttårn er den kendteste af Sydslesvigs forsvarskirker, som blev bygget af kampesten i det urolige 1100-tal, så lokalbefolkningen både kunne benytte den som kirke og tilflugtssted, når ydre farer truede. Indgangen til det stemningsfulde indre er anbragt i det vældige, runde tårn. Interiøret blev ændret en del, da der ligesom så mange andre steder blev indbygget krydsribbehvælv i sengotisk tid, nærmere betegnet 1497, hvorfra også en del af kalkmalerierne stammer. De øvrige er fra ungrenæssancen. Væsentligt yngre er glasmaleriet af Sankt Jørgen (Georg), som er udført i 1936 af kunstneren Käthe Lassen fra Flensborg. På alteret fra 1700-tallet står et sengotisk kors. Lektorieprædikestolen fra 1600-tallet er et arbejde fra Hinrich Ringerincks værksted, døbefonten af træ fra senbarokken og det sengotiske korbuekrucifiks fra 1500-tallet. Vestpulpituret med den pilasterinddelte brystning blev indrettet i 1713. På kirkegården ligger oberstløjtnant Jacob von Stürup og to mand fra hans jægerkorps begravet. De faldt den 24. april 1848 under et forsøg på at standse de fremrykkende preussiske soldater under tilbagetogget fra slaget ved Slesvig. Af andre krigsminder kan nævnes, at der uden

for den historiske kro, nævnt første gang i 1519, står et dansk og et østrigsk mindesmærke for de faldne i slaget ved Sankelmark den 6. februar 1864, men også inde i kroen findes billeder og genstande fra de krigeriske begivenheder på egnen i 1800-tallet.

Pelvorm/Pellworm, den nye kirke/Neue Kirche. (88). Vadehavsøen Pelvorms nye teglstenskirke mellem kirkegårdens gamle træer er bygget i 1622 og har sin oprindelse i et kapel. Dens trefløjede altertavle dateres til 1520 og vidner om indflydelse fra billedskæreren Claus Bergs Odense-værksted. Kirken rummer desuden en prædikestol fra 1600, en rigt ornamenteret døbefont fra 1500-tallet, et renæssanceskab fra 1624, et sengotisk krucifiks fra 1500-tallet og et epitafium for Elersen fra 1570 med et korsfæstelsesbillede udført af Jan van Groningen. Den stargræstækkede, gamle præstebolig, *Anton-Heinrich-Haus*, er opført i 1716. I 1998 blev kirken hjemsøgt af en kraftig ildebrand, men det lykkedes at få bragt det værdifulde inventar i sikkerhed.

Sankt Salvatorkirken/Alte Kirche St. Salvator (89) er tidligere hovedkirke for Pelvorm herred og i dag øens vartegn med den maleriske ruin af det

Sankt Salvatorkirken på vadehavsøen Pelvorm med den karakteristiske tårnruin rækker i sin kerne tilbage til 1100-tallet. Helge Krempin foto.

nu 26 m, men oprindelig 55 m høje kirketårn, der styrtede sammen under en stormflod i 1611. I sin kerne går kirken tilbage til en romansk bygning fra 1100-tallet, som et par århundreder senere blev udvidet med det store tårn. Den trefløjede og figurrige altertavle er blevet til i tiden 1470-80 og viser bl.a. en korsfæstelsesscene. Prædikestolen i renæssancestil fra 1606 er prydet med evangelistbilleder malet i 1624. Læg endvidere mærke til Hinrick Klinghes bronzedøbefont fra 1475. På kirkegården står en mindesten over 15 unge svenskere, der druknede med det rekonstruerede vikingskib »Ormen Friske«, da de i 1951 var på vej til Seines munding under et forsøg på at gentage de nordiske vikingers togter mod Paris i 800-tallet.

Poppenbøl/Poppenbüll. (90). Den oprindelig romanske kirke fra begyndelsen af 1100-tallet fik i gotisk tid tilbygget et kor, men er siden yderligere blevet en del ombygget i 1800-tallet samt gennemgribende renoveret i 1984. Altertavlen er udsmykket med et maleri fra 1601 af Marten van Achten med nadveren, slangen og opstandelsen. Den søjleinddelte prædikestol er et arbejde fra 1579, mens den enestående og smukt udsmykkede bronzedøbefont, båret af fire evangelistfigurer og den eneste af typen på Ejderstedhalvøen, er udført i 1590 af Melchior Lucas. De rigt udskårne nadverbænke er fra 1759, stolestadernes døre og vanger fra 1598-1650 og den gotisk inspirerede korsfæstelsesgruppe fra omkring år 1600. Altersølvet er skænket af Frederik 4.'s gemalinde, dronning Anne Sophie født Reventlow, der også havde titel af fyrstinde af Slesvig.

Rendsborg/Rendsburg, Kristkirken/Christkirche. (91). Kirken i Rendsborgs fæstning Nyværk/Neuwerk i byens sydlige del er opført i 1694-1700 som garnisons- og sognekirke og er sidst blevet restaureret i 1975. Byggeriet blev indledt af hollænderen D. van Vijthusen og fuldførtes af Domenico Pelli, der også ledede fæstningsbyggeriet. Det omløbende galleri mod vest, syd og nord var beregnet til at rumme garnisonens menige soldater. Herskabspulpituret med den kongelige loge, det danske kongevåben og Frederik 4.'s navnetræk er indrettet i koret. Blandt inventaret i denne typiske barokke korskirke, hvis oprindelige bemaling blev afdækket i 1969, bør nævnes J. Steinells altertavle fra 1662-63, som blev købt i begyndelsen af 1700-tallet fra kirken i Glückstadt. Endvidere H. Pahls prædikestol fra 1698, trædøbefonten fra år 1700 og den barokke orgelfacade fra 1716. Christian 7. døde i Rendsborg i 1808, men på grund af Englænder- og Napoleonskrigene henstod kisten i sidekapellet helt frem til fredsslutningen i 1814, hvorpå den blev overført til domkirken i Roskilde.

Interiør fra koret i Kristkirken i garnisonsbyen Rendsborg. Til højre ses herskabspulpituret med Frederik 4.'s kongeloge fra kirkens opførelse i 1694-1700. Altertavlen i baggrunden er nogle årtier ældre og udført af J. Steinell i 1662-63. Den stammer oprindeligt fra kirken i Glückstadt. Helge Krempin foto.

Mariekirken/Marienkirche (92) i den gamle bykerne på Ejderøen er opført efter en voldsom bybrand i 1286 som afløser for en mere beskedne kirkebygning, der omtales første gang i 1248. I 1454 blev den treskibede, gotiske hallekirke i munkesten udvidet med et kraftigt vesttårn i hele midterskibets bredde og flankeret af to kapeller. Den nuværende kirke bærer i øvrigt stærkt præg af en gennemgribende restaurering i 1852-53 og af tårnet i nygotisk stil i 1862-63. De gotiske kalkmalerier fra tiden omkring 1330-35 tyder på dansk indflydelse og gengiver bl.a. drager, Christophorus, Kristi opstandelse og to engle. Det fornemste stykke inventar er den lokale kunstner Henning Claussens senmanieristiske altertavle fra 1649 med relieffer af manna-underet, Moses og nadveren i fodstykket og i sidefløjene fremstillinger af Abrahams ofring af Isak og Jesu dåb, hvortil kommer fremstillinger af apostlene og evangelisterne. Prædikestolen med relieffer af Evas skabelse, Mariæ bebudelse, hyrdernes tilbedelse, korsfæstelsen, opstandelsen, himmelfarten og dommedag er skåret i 1621 af Hans Peper. Han har også været mester for det tårnlignende lukke fra 1620 over døbefonten. Ældst blandt inventaret er den gotiske bronzedøbefont fra midten

af 1300-tallet med øverst på siden en latinsk indskrift (på dansk: »Jeg tror på Gud, himlens almægtige Skaber«) og derunder relieffigurer med bl.a. den tronende Kristus. Også de mange epitafier fra 1500- til 1700-tallet er af stor interesse. Det ældste, ved sydsidens østpille, er opsat i 1549 for Emeke van Damme. Blandt de øvrige bør navnlig nævnes borgmester Claus Harders fra 1637, som tilskrives Claus Heim, samt Carsten Gudes højbarokke mindetavle fra 1600-tallet.

Risby/Rieseby. (93). Den romanske kampestensbygning fra 1100-tallet med det kraftige vesttårn har krydshvælv i koret og sene kalkmalerier fra 1600-tallet i hvælvet. Den tredelte altertavle i barok er fra anden halvdel af 1600-tallet, granitdøbefonten fra romansk tid og den udtryksfulde, sengotiske korsfæstelsesgruppe fra 1400-tallet. Den søjleinddelte prædikestol er fra omkring år 1600.

Risum. (94). Munkestenskirken i denne stationsby, som er en af friserens højborge på fastlandet, går tilbage til 1200-tallet, men er blevet gennemgribende ændret både i 1600- og 1800-tallet. Kirkens ældste inventar er det trefløjede, gotiske alter fra 1400-tallet med alteropsats fra 1675 samt det sengotiske kors, ligeledes fra 1400-tallet. Lektorieprædikestolen med pilastrerinddelt kurv med relieffer fra frelseshistorien er skåret i 1620 i Hinrich Ringerincks værksted.

Rodenæs/Rodenäs. (95). Den senromansk-unggotiske munkestenskirke fra 1200-tallet har indtrukket kor og er dekoreret med friser og lisener. Forlængelsen mod vest blev tilføjet i 1615, og i 1600- eller 1700-tallet rejstes det fritstående klokketårn i træ. Den rigt udskårne, sengotiske altertavle med et opstandelsesmaleri i fodstykket, Jomfru Maria på månesejl mellem to bisper i midterstykket og apostelstatuer i fløjene dateres til tiden omkring år 1500. Lektorieprædikestolen er fra 1500-tallet og korset fra 1520, mens både den romanske granitdøbefont og korbuekrucifikset er fra 1200-tallet.

Sankt Peter/Kirche St. Peter. (96). Ferie- og badestedet Sankt Peter-Ording sydvestligt på Ejderstedhalvøen var i begyndelsen to beskedne fiskerlejer og har da også fortsat hver sin kirke – Sankt Nikolaj Kirke i Ording (se s. 63) og kirken Sankt Peter i byen af samme navn syd herfor. Sidstnævnte kirke fremtræder i dag som næsten nyopført efter fornyelser i 1937, 1951 og senest i 1970, da interiøret blev renoveret og kirken udvidet mod vest, men i sin kerne er den en munkestensbygning fra omkring 1220.

I det indre er det især den sengotiske, udskårne albertavle fra omkring 1480-1500, som med korsfæstelsen i midterpartiet og relieffer med scener fra Jesu ungdom på fløjene samt predellaen fra 1698 med nadverfremstillingen, tiltrækker sig størst opmærksomhed tillige med den sengotiske korsfæstelsesgruppe fra omkring 1510-20. Den i 1994 restaurerede prædikestol er fra ca. 1565-70 og granitdøbefonten fra 1728. Skriftestolen fra 1703 er for tiden opstillet i kirken i Velt. Det fritstående orgelværk er helt nyt og fra 1999 i lighed med det nyopførte klokketårn udenfor. Byen har tillige en katolsk kirke fra 1958 med smukke, farvede glasmalerier.

Satrup. (97). Udvendig er den senromanske kampestenkirke fra omkring år 1200 først og fremmest en seværdighed på grund af billedkvaderen i skibets nordvestlige hjørne med gengivelsen af en lansebevæbnet og brynjeklædt rytter fra kirkens opførelsestidspunkt. Den søjleinddelte barokaltartavle er et arbejde af W. Buchholtz fra 1734, mens den rigt udsmykkede prædikestol fra senrenæssancen er fremstillet i Hinrich Ringerincks værksted i 1607. Endnu ældre er den gotlandske kalkstensdøbefont fra 1200-tallet og den sengotiske korsfæstelsesgruppe samt de to stave med englefigurer fra 1400-tallet.

Simonsberg. (98). Den rektangulære salskirke er bygget i 1829 af W.F. Meyer efter den danske arkitekt C.F. Hansens tegninger. Kun det sengotiske krucifiks fra omkring år 1500 og egetræsdøbefonten med hermepilastre og apostelfigurer fra 1601 er ældre end kirken. Den nyklassicistiske prædikestol med den cylinderformede kurv, ligesom i Mariekirken i Husum, er fra kort efter kirkens opførelse, nærmere betegnet 1830.

Siseby/Sieseby. (99). Den smukt beliggende, enskibede kampestenkirke fra tiden omkring år 1200 fik sin korforlængelse i den sengotiske periode, da den også fik indlagt hvælv i hele sin længde og tilføjet munkestenstårnet og tilbygningerne mod syd. Læg blandt interiøret navnlig mærke til prædikestolen i renæssance fra 1592.

Siversted/Sieverstedt. (100). Den romanske kampestenkirke går tilbage til 1100-tallet og klokketårnet foran vestvæggen til 1600-tallet. I kirken hænger et billede af Harald Blåtands dåb i Helligbæk. Døbefonten af granit er fra 1200-tallet og prædikestolen fra ca. 1610-20. Bemærk endvidere det gotiske korbuekrucifiks fra 1300-tallet, vespergruppen fra 1400-tallet, de senbarokke pulpiturer med billeder af Jesus og apostlene samt dødebogen

til minde om de 75 af sognets unge mænd, der satte livet til under 2. Verdenskrig.

Skobøl/Schobüll. (101). I landsbyens ungotiske munkestenskirke med det lave vesttårn findes en sengotisk fløjaltertavle fra ca. 1470 med billedfremstillinger fra 1638 af Jesu historie og opstandelsen. Sengotisk er også døbefonten fra 1400-tallet og de samtidige figurer af apostlene, Marie Magdalene og Johannes Døberer. J. Sünksens senbarokke prædikestol er fra 1735 og pulpituret opsat i 1703.

Slesvig/Schleswig, Domkirken. (102). Kirkebyggeriet på den nuværende plads kan meget vel tænkes at være igangsat dengang, da Hedeby blev opgivet. Under koret er der fundet fundamenter fra en beskeden, kombineret granit- og tufkirke, hvorefter der også ses rester i en pille ved prædikestolen. Den nuværende domkirke er et resultat af gentagne om- og tilbygninger, bl.a. på Knud Lavards tid, da man formentlig påbegyndte opførelsen af en treskibet pillebasilika med kvadratisk kor og halvrund absis. Omkring 1180-1200 fulgte rejsningen af tværskibet. I begyndelsen var byggemate-

Slesvig Domkirke med det 112 m høje vesttårn fra 1888-94. Før den tid havde domkirken været tårnløs lige siden 1275, da dens dengang to tårne styrtede sammen. Helge Krempin foto.

rialet granit og importeret tufsten, men gradvist gik man over til også at bygge i munkesten. Kirken fik to tårne, som dog allerede styrtede sammen i 1275, og helt frem til opførelsen af det 112 m høje vesttårn i 1888-94 stod den derefter uden tårn. Da også det nye tårn var i fare for at falde sammen, fik det en mere forenklet udformning under en restaurering i 1953-56. Det hvælvede domkapitel i det nordlige sideskib kom til ca. 1220-30, hvælvene i kirkeskibet ca. 1230-70, det højgotiske korparti ca. 1270-1300 og den trefløjede korsgang ca. 1310-20. Den sidste store ombygning var ændringen af langhusbasilikaen til en treskibet, 76 m lang hallekirke i forbindelse med et byggeri, der stod på helt frem til 1501. Det to stokværk høje sakristi ved korets nordvestre hjørne opførtes ca. 1460-80 og blev i 1600-tallet omdannet til gravkapeller. Det sengotiske og rigt ornamenterede lektorium mellem højkoret og tværskibet er også fra byggeriets slutfase.

Før De går ind i det store kirkerum, bør De beundre den unikke, romanske Petersportal omkring adgangs døren til det søndre tværskib. Den består af seks søjler, hvoraf det forreste par har skafter af gotlandsk kalksten, som også har været anvendt til nogle af søjlehovederne. Billedfeltet, tympanonen, over døren er udført af rødlig sandsten fra Skåne og er prydet med et relief med Kristi nøgleoverdragelse til Peter, samtidig med at han overrækker Paulus skriftrullen med Loven. Den kongelige stifterfigur med den totårnede model af kirken ved siden af er blevet identificeret som Valdemar den Store.

Indenfor i kirken står en 4,40 m høj, udskåret egefigur af Christophorus med Jesusbarnet på skuldrene. Arbejdet, der tilskrives Hans Brüggemann og menes udført ca. 1510-15, regnes for et af de fineste træskærerarbejder i Nordtyskland. I det sydlige korskib er anbragt det såkaldte Hellig Tre Kongers Alter, som indtil 1666 stod på kirkens højalter. Altertavlen med Jomfru Maria, Jesusbarnet og de hellige tre konger – Kaspar, Balthasar og Melchior – anbragt under fire baldakingavle dateres til slutningen af 1200-tallet.

Domkirkens kendteste og prægtigste inventar er Hans Brüggemanns altertavle, også kendt som *Bordesholmalteret* efter dets oprindelige opbevaringssted i klosterkirken i Bordesholm i Holsten sydøst for Kiel. Det er udført Husum-billedskæreren Hans Brüggemann over en 7-årig periode og stod ifølge indskriften på fodstykket (predellaen) færdigt i 1521. I neder tysk tradition er altertavlen et passionsalter med 16 scener fra tilfangetagelsen over korsgangen og korsfæstelsen til himmelfarten og helligåndens komme. Blandt de 386 figurer er der apostle, kirkelærere, profeter, bønder og handelsfolk samt scener fra begge testamenter. Forbillederne til mange af motiverne er Albrecht Dürers træskærerarbejder »Den lille passion« fra 1511. Inklusive predellaen er alteropbygningen 16 m høj. Alene altertavlen har en højde af 12,60 m og er 7,14 m bred.

Hans Brüggemanns overordentlig figurrige altertavle, også kendt som Bordesholmalteret, er udført i årene 1514-21. Helge Krempin foto.

De ældste af kirkens gotiske kalkmalerier fra ca. 1250 ses i hvælvne over det nordlige tværskib og i korsskæringen, bl.a. et maleri af en heks, der farer af sted på en kost.

Bronzedøbefonten i højkoret er udført ca. 1480 i Hinrick Klinghes værksted. Prædikestolen er fra 1560 og er antagelig et nederlandsk arbejde. Af mere historisk interesse er pladen i gulvet under lektoriet med angivelsen af biskop Niels' grav. Mens han var biskop her, lod Valdemar Sejr sin søn, Valdemar den Unge, krone i kirken i 1218.

Det oprindelige sakristi til venstre for alteret rummer nu de gottorpske hertugers gravkapel bag en monumental portal i marmor og alabast, tilvirket af den flamske barokmester Artus Quellinus den Yngre, der også indrettede gravkapellet i begyndelsen af 1660'erne. Her står desuden kisterne med Christian 9.'s forældre, og i hvælvingen ligger også Frederik 1. og sønnen, hertug Hans den Ældre, begravet. I gravkammeret hænger lænken, hvormed hertug Abel skal have ladet sin bror, Erik Plovpenning, drukne i Slien år 1250, samt et stykke klæde, som siges at stamme fra den myrdede konges hue.

På en pille i korets nordside hænger oliemaleriet »Den blå Madonna« af Jürgen Ovens fra Tønning, dateret 1669, med en rigt udskåret ramme, som tilskrives Hans Gudewerd den Yngre.

Frederik 1.'s gravmæle i det nordlige korskirke er et hovedværk inden for nederlandsk renæssance i Nordeuropa. Det er udført i marmor, kalksten og alabast og viser kongen hvilende på båren med hænderne løftet til bøn og flankeret af to kvindeskikkelser, hvoraf den ene holder hans kongelige våben og den anden en indskrifttavle om hans bedrifter. Gravmælet er udført af den flamske kunstner Cornelis Floris de Vriendt i årene 1551-55 og er en såkaldt kenotaf, dvs. en tom grav, idet kongen som nævnt ligger begravet i kirkens gravkapel. Kongen, der døde i 1533, er sammen med den ældre bror, kong Hans, den eneste oldenborgske konge, der ikke er gravsat i Roskilde Domkirke. Hans kulturelle baggrund var tysk, og også som konge opholdt han sig helst på Gottorp Slot, hvor han sad som hertug, før han blev konge efter afsættelsen af nevøen Christian 2. i 1523.

På korets nordvæg ses det 7,41 m høje, toetages stukgravmæle for biskop Friedrich fra ca. 1580. Blandt de øvrige epitafier er der også grund til at dvæle lidt ved den gottorpske kansler Kielmann von Kielmannseggs fra 1673 på tværskibets nordvæg, et imponerende barokarbejde. Interessant er desuden marmorportalen over familien Arenstorfs kapel fra ca. 1677-78 med tydelig inspiration fra Quellinskredsen.

Rundgangen gennem den vældige kirke kan passende afsluttes med et kig indenfor i den velbevarede processionsgang i kirkens nordvestre hjørne. Den er kendt som *Svalen/Schwale*, hvilket betyder en kølig, overdækket gang. Denne bygningsdel er med sine krydsribbehvælv et af de fineste arbejder inden for slesvig-holstensk gotik. Læg her også mærke til de satiriske og ret ejendommelige kalkmalerier fra ca. 1320-30.

Gottorp Slotskapel. (103). Det krydsribbehvælvede slotskapel i to stokværk gennem hele nordfløjen på Gottorp Slot blev indrettet i 1590-93 og har som slottets eneste rum bevaret sit oprindelige udseende. Træpulpituret i rummets tre sider er udført af træskæreren H. Kremberg, der også er mester for prædikestolen fra 1590-92, mens de 26 brystningsbilleder skyldes Marten van Achten 1590-91. Særlig interesse knytter sig det overdådigt indrettede hertugelige bederum på nordvæggen med træskærerarbejder, intarsia, kassetteloft, hermepilastre og attikarelieffer samt den reliefudsmykkede støbejernsovn til rummets opvarmning. Det blev til i årene 1609-13 og blev skabt af Jürgen Gower og Andreas Salgen. Alteret under bederummet er et arbejde fra 1666 af H. Lamprecht. De to skriftestole er fra 1598, stolestaderne fra 1590 og senere og de ældste dele af orglet fra slutningen af 1500-tallet.

Gråbrødreklosteret/Graues Kloster. (104). Det tidligere franciskaner- eller gråbrødrekloster indgår i vore dage som en del af byens rådhus og tidligere stænderhus. Størstedelen af klosteret, som blev indviet til Sankt Peter i 1232, stod færdigbygget ved midten af 1200-tallet. I forbindelse med reformationen ændredes klosteret til en fattigstiftelse. Den nuværende bygning fra 1794 er opført på tomten af den tidligere klosterkirke. Det var i dette hus, at den stænderdeputerede Peter Hiort Lorenzen fra Haderslev demonstrerede sit danske sindelag ved at blive ved med tale dansk i stænderforsamlingen. Det gamle og forholdsvis nyrestaurerede kloster op ad rådhuset består af tre teglstensfløje i to stokværk, en korsgård og en mindre gård. De ældste bevarede dele indgår i midterpartiet af den østre fløj. Der er offentlig adgang både til klosteret med bl.a. kalkmalerier fra 1300-tallet, en gotisk sal og korsgang.

Johannesklosteret/Adliges St.-Johannis-Kloster. (105). Dette kloster danner et firefløjet anlæg omkring en korsgang med klosterkirken mod nord. Det blev oprettet i slutningen af 1100-tallet af benediktinerner, der var blevet tvangsforflyttet fra et kloster nord for byen med både munke og nonner efter klager over skørlevned, hvad der førte til klosterets opløsning. Munkene kom til Ryd Kloster, hvor nu Lyksborg ligger, og nonnerne blev sendt her til Holmen i Slesvig. På stedet lå en af Slesvigs oprindelige syv sognekirker, en romansk kampestensbygning, hvoraf dele indgår i den nuværende kirke, som nonnerne lod beklæde med tufsten både ind- og udvendig. Ved reformationen blev klosteret omdannet til et adeligt frøkenkloster, og det fungerer stadig som en stiftelse. Læg ved alteret i kirken mærke til det gotiske sakramenthus fra omkring 1450 samt de lange

rækker af adelsfrøkenernes våbenskjolde og damernes lukkede kirkestole fra 1700-tallets begyndelse. Nævnes bør også fra ca. 1400 et udskåret træfad med Johannes Døberens hoved og alterlysestagerne af sølv, som engang har tilhørt digteren Goethe. Nonnernes korstole i refektoriet (spisesalen) er fra omkring 1240 og er de ældste kendte i Sydslesvig. I katolsk tid stod de inde i kirken.

Præsidentklosteret/Präsidentkloster. (106). Det 15 fag store teglstenshus er opført i 1656 af den gottorpske kansler Kielmann von Kielmannsegg. Det trefløjede, sengotiske alter i det rektangulære kapel midt i huset er et arbejde fra omkring 1520.

Trefoldighedskirken/Dreifältigkeitskirche. (107). Slesvigbydelen Frederiksbergs enskibede salskirke i munkesten er bygget i 1650-51 under hertug Friedrich 3. Det nygotiske tårn kom til i 1872. Såvel sandstensdøbefonten som den udskårne prædikestol med relieffer af Hans Peper fra 1597 – oprindelig i Mariekirken i Rendsborg – stammer fra kirkens indvielsesår i 1651. Messinglysekronen og det tidligere korbuekrucifiks i gravkapellet er udført i 1656, orglet af A. Schütze i 1689, epitafiet for Behling i 1668 og det senbarokke alter i 1718. I bydelen ligger også den danske *Frederiksberg Menighedssal* med Claus Beckers orgel fra 1972.

Stedesand. (108). Byens barokkirke fra 1746 med et fritstående klokketårn fra 1800-tallet er opført omkring en ældre kerne. Den trefløjede altertavle fra senrenæssancen er et arbejde fra 1639 af J. Schnitker, der også skar lektorieprædikestolen fra 1647. Den pokalformede døbefont fra 1200-tallet er af gotlandsk kalksten. Bemærk også korbuekrucifikset og nadverbilledet, begge fra 1600-tallet og det barokke epitafium for Petersen.

Stenbjerg Kirke/Steinbergkirche. (109). I den romanske kampestenkirke fra omkring år 1200, som siden blev ombygget i barokstil, er det ikke mindst den store, prægtigt udførte, sengotiske altertavle fra ca. 1480-90 og den overdådigt udsmykkede prædikestol i bruskarok fra 1640, der bør lægges mærke til. Interessant er tillige døbefonten fra 1200-tallet i gotlandsk kalksten, korsfæstelsesgruppen fra ca. 1520-30 fra Claus Bergs værksted i Odense, pulpituret med H.H. Nissens bibelske billeder fra 1740 samt det ret imponerende stenepitafium fra 1571 for Petersen, fremstillet af J. von der Boch.

Sterup. (110). Den senromanske munkestenkirke fra 1200-tallet med sengotisk kor rummer bl.a. en sengotisk, trefløjet altertavle og et samtidig

Anna-alter fra 1500-tallet. Prædikestolen er skåret i 1626 og den romanske granitdøbefont fra 1200-tallet. Derudover kan nævnes en udskåren, gotisk Sankt Laurentiusfigur fra 1300-tallet, et sengotisk korbuekrucifiks fra omkring år 1500 og et vestpulpitur med bibelske motiver udført i 1743 af H.H. Nissen.

Store Kværn/Grossquern. (111). Byens romanske kampestenskirke fra omkring år 1200, som senere er blevet udvidet i tegl, har et sengotisk vesttårn med blandingprydede gavle. I tidlig gotisk tid er kirken blevet forlænget vestover og her udstyret med nord- og sydvendte portaler. Prædikestolen er fra Hinrich Ringerincks værksted (1600-tallet) og er jævngammel med den halvkugleformede trædøbefont. Alterkorset er sengotisk og fra 1400-tallet. Sengotisk er tillige sakramenthuset med den malede smertensmand på indersiden af døren, mens de bibelske billeder på vest- og nordpulpiturene er fra 1700-tallet. Bortset fra resterne af nogle figurer fra 1200-tallet og nogle kalkmalerifragmenter fra renæssancen er kirkens bemaling udført af E.G. Hansing i 1958.

Store Solt/Gross Solt. (112). Landsbyen Store Solts romanske kampestenskirke fra slutningen af 1100- eller begyndelsen af 1200-tallet blev i sengotisk tid suppleret med et våbenhus mod syd og fik samtidig indbygget krydsribbehvælv i koret. Vesttårnet er først kommet til i 1921. Inventaret omfatter bl.a. den oprindelige, reliefprydede granitdøbefont fra 1200-tallet, det søjleinddelte barokalter fra omkring år 1700, lektorieprædikestolen fra Hinrich Ringerincks værksted 1614 og det sengotiske korbuekrucifiks fra 1400-tallet. Der findes desuden flere gravsten fra 1600- og 1700-tallet.

Strukstrup/Struxdorf. (113). Ved siden af den senromanske kirke fra 1200-tallet står et fritstående klokketårn fra 1500-tallet. Korets krydsribbehvælv er dekoreret med renæssance-kalkmalerier fra 1600-tallet. Det fine barokalter med nadverbillede og en fremstilling af korsfæstelsen er udført i 1656 af Claus Heim og prædikestolen fra renæssancen i Hinrich Ringerincks værksted 1617. Bemærk desuden det sengotiske korbuekrucifiks fra 1400-tallet.

Svavsted (Svabsted)/Schwabstedt. (114). Den gamle bispebys ret anelige, romanske kampestenskirke fra omkring år 1200 indeholder bl.a. en altertavle, som tidligere har været opsat i den nedrevne Mariekirke i Husum og menes at være et arbejde fra Hans Brüggemanns værksted ca. 1520-30. Døbefonten er ligesom den rigt udskårne renæssanceprædikestol fremstillet hos Hans Peper i henholdsvis 1605 og 1606. Fonten er prydet med Christi-

an 4.'s yngre bror, prins Ulriks navnetræk. Ulrik var fyrstbiskop i Svavsted fra 1602 til sin død i 1624. Kirkens orgel er fra 1615 og det sengotiske korbuekrucifiks fra omkring år 1500. Endelig er klokkehuset uden for kirken med Christian 7.'s initialer rejst over en gravhøj fra vikingetiden.

Svesing/Schwesing. (115). Den romanske kampestenkirke fra tiden henimod år 1200 har siden bl.a. fået et gotisk vesttårn og et sydvendt våbenhus. Mens skibet har bjælkeloft, er koret udstyret med krydsribbehvælv. Siksakudsmykningen af korbuen er sengotisk i lighed med altertavlen fra omkring 1470-80 og alterstagerne. Den enkle, romanske granitdøbefont er måske lige så gammel som kirken. Krucifikset er fra 1623 og billedet af Kristus og jordkloden samt apostelbilledet malet i 1623.

Sydhavn/Süden, Nordstrand. (116). Den gammelkatolske og siden 1972 fredede *Theresiakirke/Katholische Kirche St. Theresia* på Nordstrand blev oprindeligt opført i 1662 for hollandske gammelkatolikker og blev i 1887 omdannet til en nygotisk salskirke. I altertavlen fra 1600-tallet ses et korsfæstelsesbillede. Fra 1600-tallet stammer også dørene i sakramentskabet, og fra 1700-tallet kirkens »Ecce homo«-maleri, »Johannes Døbereren med gudslammet« og de flamske messinglysekroner og dele af kirkens værdifulde teologiske bibliotek. Sydstrand har tillige en nyere romersk-katolsk kirke ikke langt fra Theresiakirken.

Sydstrand/Süderende, Før/Föhr. (117). Den store og noget ensomt beliggende munkestenskirke i landsbyen Sydstrand på Før er indviet til martyren Sankt Laurentius og er opført i 1100-1200-tallet. Den består af et romansk skib og et ungotisk kor med friseudsmykket apsis samt et sengotisk vesttårn og sakristi. Det sengotiske krydsribbehvælv er dekoreret med ret primitive kalkmalerier fra omkring 1670. På den tredelte, sengotiske altertavle fra 1400-tallet ses i fodstykket Marias kroning. Prædikestolen og præstestolen er fra 1600-tallet og den romanske granitdøbefont fra kirkens opførelsestid. Interessant er desuden den italienske marmordøbefont fra 1752 og herredsseglet fra 1200-tallet. På kirkegården findes flere fornemme sandstensgravsten, bl.a. syd for kirken én over hvalfangerkaptajnen Mathias Petersen, »den lykkelige Mathias«, om hvem den latinske indskrift fortæller, at han nåede at fange ikke færre end 372 hvaler.

Sønder Løgum/Süderlügum. (118). Den oprindeligt romanske kirke blev i 1929 fornyet i det ydre. Indvendigt præges den af kalkmalerier af bl.a. dommedag fra sengotikken og renæssancen, det oprindeligt barokke alter,

lektorieprædikestolen fra 1600-tallet og syv portrætter fra et epitafium fra omkring 1700 for Claudius.

Sønderstabel/Süderstapel. (119). Fra den romanske kampestenskirkes solide, runde tårn, hvis nederste del er fra opførelses tidspunktet i 1100- eller 1200-tallet, er der en herlig udsigt over byens gamle gårde og Ejderens snøede løb. Den rigt udskårne altertavle er skåret af Hans Peper 1609 og prædikestolen i senrenæssance med reliefscener fra Jesu liv fra 1615. Den sengotiske døbefont af marmor er fremstillet i Namur i Belgien i 1400-tallet.

Sørup/Sörup. (120). Sørups monumentale og ganske imponerende granitkvaderkirke er hævet over enhver tvivl Angels mest fantastiske kirke. Den er indviet til Jomfru Maria og opført omkring 1170, muligvis med Valdemar den Store som bygherre, den Valdemar, der også byggede Danevirkes Valdemarsmur. Det er heller ikke usandsynligt, at såvel denne som flere af

Granitkvaderkirken i Sørup fra omkring 1170 regnes for et af den romanske stils betydeligste bygningsmonumenter i Sydslesvig. Læg bl.a. mærke til den stilrene apsis med rundbuerne. Helge Krempin foto.

halvøens øvrige kvaderstenskirk er bygget af den samme person, der udførte byggearbejder på Slesvig Domkirke i 1170'erne.

Den enskibede skibe af gråviolette granitkvadere er sammensat af en romansk apsis med rundbueblændinger, et kort, indtrukket kor, et skib med vestforlængelse samt et sengotisk, 57 m højt vesttårn. Våbenhuset i syd er dog først fra 1800-tallet. Læg i det ydre navnlig mærke til den oprindelige kvindeindgang mod nord med den smukke, rundbuede portal. I gavlfeltet (tympanon) ovenover ses Kristus mellem Peter og Paulus, som han overrækker henholdsvis nøgler og en skriftrulle – samme motiv som på Slesvig Domkirkes Petersportal. På den forreste søjlefod til højre ses Samson og løven. Vestdøren har en lignende, men knap så rigt udsmykket portal.

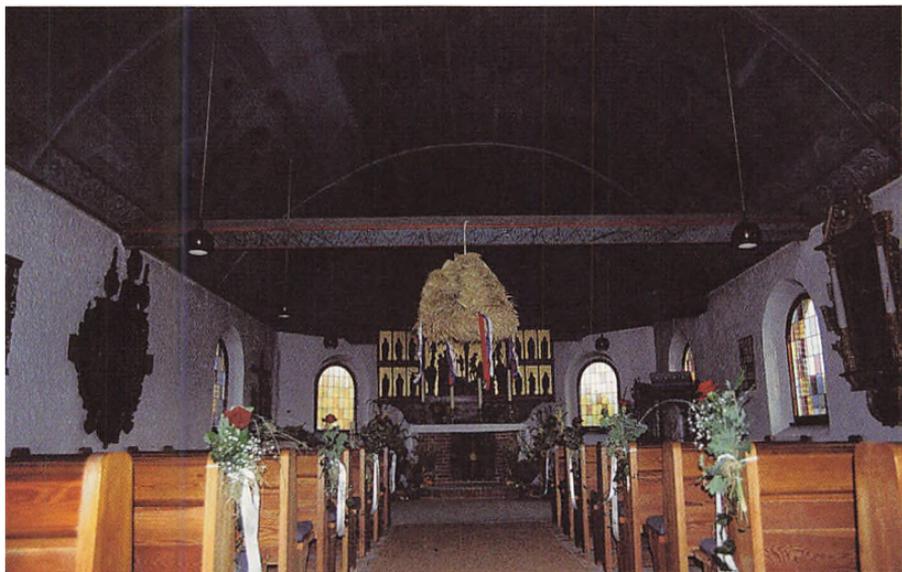
Kirkens pokalformede døbefont fra 1200-tallet er af gotlandsk kalksten og tilskrives Calcarius, der tilhørte den berømte mester Sighrafs skole på Gotland. Reliefferne gengiver Peter og Paulus, en hornet djævlefigur og en løve. Den prægtigt udskårne prædikestol i bruskarok ved Hans Gudewerdt den Yngre er fremstillet i 1663.

Tating. (121). En af den store og interessante landsbys attraktioner ud over haubargerne, dvs. firelængede gårde med store overdækkende tage, Hamkens og Hochdorf fra 1700-tallet, er den oprindelig romanske kirke, som blev grundlagt så langt tilbage som i begyndelsen af 1100-tallet, hvad der gør den til Ejdersteds ældste. Det kvadratiske mellemkor er fra kirkens opførelse. Siden er der tilkommet en gotisk korudvidelse samt et vesttårn (1661-94) og en vestforlængelse i barokstil. Den sengotiske og rigt udskårne altertavle fra ca. 1480 viser i midterstykket en korsfæstelsesscene, på fløjene sengotiske passionsbilleder og i fodstykket (predellaen) malerier fra 1631. Den gotisk påvirkede prædikestol med hermepilastre er skåret i 1601, og i lighed med flere andre kirker i denne del af Sydslesvig omfatter inventaret desuden en sengotisk døbefont i sort marmor, fremstillet i Namur i Belgien i 1400-tallet. Seværdig er også de gotiske korstole, den sengotiske korsfæstelsesgruppe fra ca. 1420-1500, Kristusskulpturen fra 1500-tallet, pulpiturene med billeder fra 1591-1601 mod nord og fra 1746 mod vest, epitafierne fra henholdsvis 1664 og 1675 samt orgelfacaden fra 1591 med rygpositiv fra 1650. På epitafiet fra 1664 for Boiens på sydvæggen ved vinduesåbningen efter prædikestolen afbildes den afdøde ikklædt den karakteristiske Ejdersteddragt, der endnu bevares som klenodie på enkelte af halvøens gamle gårde. I kirkens forrum ses en gravsten for stilleren (en kongelig embedsmand) Sievert Sievertsen. Kirken er sidst restaureret i 1979.

Tetenbøl/Tetenbüll. (122). Landsbyens sengotiske *Sankt Annakirke/Kirche St. Anna* er opført i munkesten omkring år 1400 med et vesttårn fra 1491. Bjælkeloftet er udsmykket med over 40 motiver fra 1741 med apostlenes gerninger og Jesu liv. Den rigt udskårne altertavle fra 1523 med tilhørende alterskranke fra 1654 er i sin komposition påvirket af Hans Brüggemann. Prædikestolen med barokbemaling er fra 1575, sandstensdøbefonten fra 1596 og pulpituret mod nord fra 1612 prydet med gammeltestamentlige scener fra 1654. Derudover kan nævnes korsfæstelsesgruppen med Kristus fra omkring 1450 og Jomfru Maria og Johannes fra ca. 1620, den sengotiske Kristusfigur fra slutningen af 1400-tallet, det sengotiske sakramentskab, skriftestolen fra 1787 og epitafiet for Drescher fra 1654, som muligvis er udført af Claus Heim.

Trelstorp/Dreisdorf. (123). Den romanske munkestenskirke fra 1200-tallet er udstyret med et bjælkeloft med gotiske bemalinger. Altertavlen med bl.a. nadverbillede og stiftervåbenskjold er fra omkring år 1600 og i renaissancestil ligesom billederne med scener fra Kristi lidelseshistorie og lektorieprædikestolen fra 1600-tallet. Den romanske granitdøbefont er tilvirket i 1100-tallet og korbuekrucifikset og træfigurerne med apostlene og den tronende Kristus i 1400-tallet, mens epitafiet for familien Bonnix med indramning i akantusbarokstil er fra 1656-57. Bemærk desuden de udskårne stolestader fra 1600- og 1700-tallet.

Tønning/Tönning, Sankt Laurentius Kirke/St.-Laurentius-Kirche. (124). Den langstrakte munkestenskirke ved Torvet i Tønning med den kønne renaissancebrønd fra havnens grundlæggelsesår 1613 går i sine ældste dele – nordvæggen med de romanske friser og rundbuede vinduesåbninger – tilbage til tiden henimod år 1200. Sydvejen og vesttårnet er gotisk og fra omkring år 1400, mens det indtrukne kor kom til i 1633. Det oprindelige, høje spir blev ødelagt under den danske belejring i 1700, og da kirken blev genopbygget i 1703-06, rejstes det nuværende, slanke barokspir. Kirkens farverigt udsmykkede og tøndeformede loft er dekoreret i 1704 af B. Conrath med bibelske motiver. Læg også mærke til den senmanieristiske alteropbygning fra 1634 med fremstillinger af nadveren, korsfæstelsen og opstandelsen samt lektoriet fra 1635 mellem koret og skibet, den sengotiske og udtryksfulde korsfæstelsesgruppe fra omkring år 1500, hamburgeren H. Röhlkes prægtigt udsmykkede, barokke prædikestol fra 1703, den sekskantede og bægerformede døbefont i sort marmor med alabastreliëffer fra 1641, de interessante nadverbænke fra 1634 og blandt epitafierne Rem-

Sankt Laurentius Kirke i Tønning. Læg mærke til det bemalede, tøndeformede loft og bagest i billedet alteret fra 1634. Helge Krempin foto.

brandtelevén Jürgen Ovens' flotte barokmindetavle fra 1691. J. Richborns orgel fra 1681-83, Ejdersteds største med 42 registre, 3 manualer og pedal, blev fornyet under kirkens seneste restaurering i 1978.

Ulvsnæs/Ulsnis. (125). Den romanske kampestenskirke fra 1100-tallet med de interessante kirkegårdsporte fra 1700-tallet blev i 1762 ændret til en salskirke. Intakt fra opførelsen er dog stadig den romanske sydportal med relieffer af løver og drager svarende til to kvadere i østvæggen. Inde i kirken kan man se barokke kalkmalerier på skibets sydvæg. Det nyklassicistiske alter med et nadverbillede af J.P. Goos er fremstillet i 1802 og den vældige orgelfacade bagved af J.D. Busch i 1700-tallet. Den søjleinddelte prædikestol er fra 1676, den romanske granitdøbefont fra 1200-tallet og det sengotiske krucifiks og Sankt Jørgen-statuen fra 1500-tallet.

Vabs/Waabs. (126). Landsbyens enskibede kampe- og munkestenskirke fra omkring år 1400 blev ved midten af 1500-tallet suppleret med et massivt vesttårn i samme bredde som koret og skibet. Den barokke altertavle fra 1673 er bl.a. prydet med en sengotisk apostelrække. Prædikestolen i renaissance fra omkring år 1600 er et arbejde af J. Koberch. Læg endvidere

mærke til de fine, sengotiske træfigurer med Marias kroning, Maria med Jesu afsjælede legeme og helgenfigurerne fra 1400-tallet samt Rantzaufamiliens rigt udskårne stolestader fra tiden 1580-90, den gotlandske kalkstensdøbefont fra 1200-tallet og den imponerende orgelfacade er skabt i tidsrummet 1608-73. Derudover findes her gravsten fra 1500-1800-tallet.

Velt/Welt. (127). Den lille, enskibede, romanske munkestenskirke fra 1200-tallet med gotisk kor i samme bredde som skibet og et nygotisk vesttårn fra 1908 er seværdig på grund af den tredelte altertavle i renæssance med maleri fra omkring år 1600 fra Gowert van Ahtens værksted, prædikestolen fra 1578, den sengotiske marmordøbefont fra Namur i Belgien (1400-tallet), sakramentskabet fra omkring 1630 og den hermed jævnlidende, originale messinglysekrone. Orgelfacaden er fra omkring 1750-80 og skriftestolen i koret fra omkring 1650. Den anden skriftestol i kirkeskibet er fra 1703 og hører egentlig til i Sankt Peter.

Vesterhever/Westerhever. (128). Allerede ved første øjekast opdager den opmærksomme, at kirkeskibet i Vesterhever er væsentligt yngre end tårnet med de vældige støttepiller, i øvrigt Ejdersteds ældste kirketårn, fra 1370. Den første kirke på stedet blev opført i 1123 og den næste i 1350 og det nuværende kirkeskib i teglsten og med træbjælkeloft i 1804. Alterbilledet er en af kopi af J. Alberts efter van Dyck. Den søjleinddelte og reliefudsmykkede prædikestol er fra omkring år 1600 og sandstensdøbefonten fra 1100-tallet. Dele af stoleværket går tilbage til 1673.

Vesterland/Westerland, Sankt Niels Kirk/Alte Dorfkirche. (129). Vesterlands gamle teglstenskirke er opført i 1635-37 og er bl.a. udstyret med en sengotisk altertavle fra 1400-tallet med Marias kroning samt et sengotisk kors fra slutningen af samme århundrede og en prædikestol fra 1751.

Nikolaj Kirke/Nicolai Kirche. (130). Både Vesterlands gamle og nye kirke, Nikolaj Kirke, fra 1908 indeholder inventar fra *Ejdum (Eidum) Kirke*, som blev taget af havet. Den romanske døbefont med dyre- og planteliefer samt hoveder er således fra 1100- eller 1200-tallet.

Vitsvort/Witzwort. (131). Den gotiske teglstenskirke er fra omkring 1420, men blev ombygget omkring 1850. Det nygotiske kor blev tilføjet i 1898, og det fritstående klokketårn er rejst i 1631. De fleste besøgende betages især af den overordentligt figurrige, sengotiske fløjaltertavle fra omkring år 1500 med dobbeltfløje med malerier fra 1678. Men også den rigt udskårne prædi-

kestol fra 1583, et fornemt eksemplar af Ejderstedtypen, 1400-tals døbefonten fra Namur i Belgien og korbuekrucifikset fra begyndelsen af 1300-tallet fortjener opmærksomhed. Bemærk endvidere epitafierne for Mummens (1591) og Paly (1617), begge med korsfæstelsesscener, de sengotiske korstole og de mange præsteportrætter fra tiden 1728-1928.

Ylvesbøl/Uelvesbüll. (132). Den nuværende, klassicistisk-nygotiske kirke er bygget i 1854 som afløser for en sengotisk kirke, som blev nedrevet på grund af brøstfældighed. Fra den gamle kirke stammer bl.a. i alterskrinet nogle ældre figurer fra en sengotisk altertavle fra omkring 1520, den sengotiske korsfæstelsesgruppe fra samme tid, prædikestolen i senrenæssance fra 1672 og den sengotiske alterlæsepult. Døbefonten fra Namur i Belgien ca. 1400 hører til områdets bedste stenhuggerarbejder, og også epitafiet fra 1591 for Volkmar er af høj kunstnerisk kvalitet.

Østerhever/Oesterhever. (133). I sin oprindelse går kirken tilbage til romansk tid, men har siden undergået flere ændringer. Den rigt udskårne altertavle i barokindfatning er fremstillet omkring 1520 og nogenlunde samtidig med den sengotiske korsfæstelsesgruppe. Prædikestolen fra 1822 er klassicistisk med renæssancesøjler og nadverbænkene skåret i 1753. Gravstenen under orgelpulpeturen er for Jacob Ulves, der døde i 1583.

Danske menigheder i Sydslesvig

Nedenstående oversigt bygger på materiale, som venligst er stillet til rådighed af Dansk Kirke i Sydslesvig ved provst Viggo Jacobsen, som jeg bringer en stor tak for hjælpen.

Aventoft. Menigheden med både danske og nationale frisere, i alt 1600, samles i de danske skoler i Aventoft, Humtrup, Nibøl, Sønderløgum og eventuelt Risum samt ved særlige lejligheder i indtil 17 tyske sognekirker.

Egernførde. Foruden i *Egernførde Danske Kirke* fra 1985 med orgel af Havgaard Rasmussen fra 1988 mødes kirkegængere blandt områdets 2100 danske i byens amtssygehus, alderdomshjem og plejehjem samt i det danske forsamlingshus i Holtenå/Holtenau og i den danske skole i Risum.

Flensborg. Flensborg med ca. 21.500 danske i området disponerer i byområdet over *Helligåndskirken* (Sydslesvigs danske hovedkirke, Helligånds Sogn), *Ansgarkirke*, *Sankt Hans Kirke* og regelmæssigt også *Adelby Kirke*,

hvertil kommer kirkesalene i SSF's forsamlingshus Martinsberg, i forsamlingshuset ved Oksevejens Skole og i Jørgensby (Sankt Jørgen) og benyttelse af sygehuse, aldersdomshjem og andre institutioner samt en månedlig gudstjeneste i kirkesalen i den danske børnehave i Kobbermølle.

Frederiksstad. De 1300 danske i området Frederiksstad og Bredsted gør brug af Mennonitterkirkens bedesal og *Bredsted Skolekirke*.

Harreslev. Områdets ca. 3500 danske under Harreslev og Hanved-Langbjerg samles foruden i den forholdsvis nye *Harreslev Danske Kirke* i Hanved og Langberg.

Husum. *Husum Danske Kirke* fra 1991 er samlingssted for de 1750 danske i området.

Kappel. Kappelområdet (Kappel, Arnæs, Gulde og Karby) med 1300 danske har faste prædikesteder i kirkesalene på Kaj Munk-skolen i Kappel, i den danske børnehave (tidligere danske skole) i Arnæs, i Karby og Gulde danske skoler. Derudover er der kirkesale i de danske forsamlingshuse i Gelting og Ravnkær, som benyttes lejlighedsvis.

Lyksborg. Lyksborgområdets 1750 danske har egen kirke, *Den Danske kirke i Lyksborg* fra 1954.

Læk og omegn-området med 1450 danske anvender *Læk Danske Kirke* fra 1970 med egen ny kirkesal samt forsamlingshuset *Kirkevang* i Ladelund og bl.a. forsamlingshuset i Vyk samt kirken i Tinningsted og de danske skoler, børnehaver og alderdomshjem.

Rendsborg. *Rendsborg Danske Kirke* fra 1965 betjener områdets ca. 600 danske.

Satrup. De 600 danske under Midtangels danske menigheder benytter en nybygning fra 1993 med bl.a. menighedslokale og konfirmandstue.

Slesvig. Ud over at anvende *Frederiksberg Kirkesal* prædikes der fra tid til anden for de 1600 danske i området Slesvig-Frederiksberg i Skovby forsamlingshus *Hærvejshuset*, i Treja danske skole, Gottorp Slotskapel og i forsamlingshuset i Jybæk. Menigheden Slesvig Ansgar med 2700 danske i området benytter *Ansgar Kirke*, *Slesvig Nord*, Nybjernt og Moldened for-

samlingshus samt også Gottorp Slotskapel.

Sønderbrarup med 1050 danske i området under Sønderbrarup, Stenfeld og Ulvsnæs menighed bruger *Sankt Johannes Kirken* i Sønderbrarup fra 1958 og kirkerne i *Tumby* og *Strukstrup*.

Tarp. Ugle Herreds menigheder med 1800 danske i området mødes i kirkerne i *Jaruplund* fra 1969, *Tarp* fra 1985 og i den lille, romanske kampestenkirke i *Vanderup*.

Tønning. De danske menigheder i Tønning og Vestejdersted med 1650 danske i området har kirkesale i de danske skoler i Follervig, Garding, Sankt Peter og Tønning.

Valsbøl. Området Valsbøl-Medelby-Skovlund-Store Vi menigheder med 1200 danske benytter dels kirkesalen i *Valsbølhus*, ejet af Dansk Skolefor-
ening, dels kirkesalene i de danske skoler i Medelby, Skovlund og Store Vi.

Vesterland. Den danske menighed på Sild med 1500 danske i området inklusive 400 frisere holder gudstjenester i den danske skole i List og i kirkesalen i Vesterland ved præstegården, hvortil kommer *Sankt Niels Kirke/Alte Dorfkirche*, som anvendes ved konfirmationer, vielser, begravelser og op til jul.

Ordforklaring

akantus: planteornamentik med inspiration fra middelhavsplanten akantus' fligede og takkede blade. *Akantusbarok* betegner en stilretning ca. 1700-40.

alabast: klar, svagt gennemsigtig og marmorlignende gipsart.

alterbord: bordet, hvorfra nadveren forvaltes.

altersølv: fællesbetegnelse for alterkalken, disken, oblatæskan, vinkanden, bægre og alterstager.

altertavle: prydelser på alterbordet, f.eks. de gotiske skabstavler eller de arkitektonisk udformede opbygninger fra renæssancen og barokken.

apsis (apside): halvrund, oftest lav bygningsdel, f.eks. til en romansk kirke, dækket af et halvkuppelhvælv.

arkade: buerække båret af søjler eller piller.

baldakin: himmel over trone eller prædikestol eller ornamentprydet bueslag øverst over gotiske altertavler.

baluster: lille, drejet søjle med stærkt profileret, hyppigt pæreformet skaft, f.eks. i rækværk eller gelænder (*balustrade*) og på alterstage.

barok: stilretning i perioden mellem renæssance og rokokko, dvs. fra slutningen af 1500-tallet til 1730'erne, i det danske kulturområde ca. 1630 - ca. 1740 med *bruskbarok* ca. 1630-60, *højbarok* eller *klassisk barok* ca. 1660-1700 og *senbarok* eller *akantusbarok* ca. 1700-40.

basilika: i antikken betegnelse for en langstrakt forsamlingsal, f.eks. en retsbygning, siden for en tidlig-kristen kirketype. Bygget over en rektangulær grundplan og bestående af et højere midterskib og to eller flere lavere sideskibe, indbyrdes adskilte af søjlerækker og med fladt træloft og med midterskibet afsluttet i øst af en apsis med plads til alteret.

bruskværk: barokornament med svulmende bruskagtige former.

dendrokronologi: metode til datering af træ. Baseret på en måling af variationerne i træernes årringe.

degnestol: stol, hvor degnen kunne sidde under gudstjenesten.

dydefigur: om figur, der f.eks. symboliserer en af de teologiske dyder – tro, håb og kærlighed.

empire: klassisistisk stilart fra kejser Napoleon I.'s tid. Præget af romerske og ægyptiske former, streng, højtidelig og med lige linier. Udbredt i det danske kulturområde ca. 1800-40.

epitafium: mindetavle, som regel af træ eller sten, med maleri og indskrift og ofte rigt skulptureret ramme. Udviklede sig i renæssancen og senere stilperioder, specielt barokken, til egentlige gravminder anbragt på kirkevæggen, mens selve graven blev markeret med en ligsten.

evangelistsymbol: fremstilling af de fire evangelister med deres symboler eller attributter (kendetegn), f.eks. Lukas med oxen.

figursten: gravsten med relieffigur af den eller de afdøde.

fløjalter: middelalderlig altertavletype af form som et skab med to eller flere døre. Betegnes også et *triptykon*.

fontehimmel: kunstfærdigt udformet loft over en døbefont.

frådsten: porøs, skumlignende kalksten, dannet ved kildevæld og derfor også betegnet *kildekalk*.

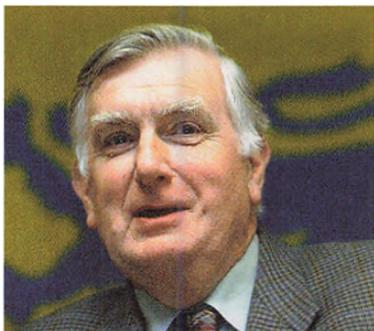
galleri: i denne bogs betydning en overdækket kirkegang, hvis ene side åbner sig ud mod kirkerummet.

gotik: stilretning inden for arkitektur, billedhugger- og malerkunst, opstået i Frankrig ca. 1150 og derfra udbredt til Vest- og Nordeuropa. Kaldes også *spidsbuestil* efter de karakteristiske spidse buer. Dominerende indtil ca. 1500, i det danske

- kulturområde fra ca. 1250. Her inddeles den traditionelt i *unggotik* (ca. 1250-1300), *højgotik* (ca. 1300-1400) og *sengotik* (ca. 1400-1550).
- hallekirke*: kirke, hvis skibe har nogenlunde samme højde og er dækket af ét tag.
- hallig*: uinddiget marskø, der oversvømmes ved stormflod, hvorfor husene må bygges på kunstige høje (*varfter* eller *værfter*).
- herme*: *pilaster* eller *pille*, der foroven har form som et menneskehoved eller en menneskelig overkrop.
- herskabsstol*: den lokale kirkeejers eller herremands, eventuelt kirkeejers private stolestade i en kirke.
- Hertugdømmerne*: fællesbetegnelse for det gamle, danske land Slesvig, Holsten (oprindeligt et grevskab og fra 1474 et hertugdømme under det tysk-romerske rige, ved hvis opløsning i 1806 det kom ind under den danske krone) samt 1815-64 tillige Lauenburg. Som hertug af Holsten var den danske konge indtil 1864 tysk fyrste og som hertug af Slesvig sin egen vasal. Hertugdømmerne blev indlemmet i Preussen 1867.
- hostie*: i den katolske kirke betegnelse for nadverbrødet.
- hvælv* (*hvælving*): buet og oftest muret overdækning af et rum, f.eks. i form af *krydshvælv*, *kuppelhvælv*, *stjernehvælv*, *tøndehvælv* og *viftehvælv*.
- kamtaksgavl*: anden betegnelse for *trappegavl*.
- kapel*: tilbygning til en kirke, oftest til skibet.
- kapitel*: forsamling af munke ved samme kloster eller af præster ved samme kirke.
- kartouche*: ornament fra senrenæssancen og barokken med skjoldformet midterparti til f.eks. våbenskjolde eller indskrifter og af form som en ramme.
- kenotaf*: gravmæle eller mindesmærke rejst på et sted, hvor den afdøde ikke er begravet. Kendt er bl.a. Frederik I.'s kenotaf i Slesvig Domkirke.
- kildekalk*: andet navn for *frådsten*.
- klassicisme*: betegnelse for byggestilen ca. 1775-1850, inden for det danske kulturområde bl.a. repræsenteret ved C.F. Hansen.
- klokkestol*: tømmerkonstruktion, hvori klokken eller klokkerne er ophængt.
- korbue*: muren med triumfbuen mellem en kirkes kor og skib. Betegnes også *triumfmur*.
- korbuekrucifiks*: stort krucifiks, ophængt i eller over en kirkes korbue og med front mod menigheden, derfor også betegnet *lægmandskrucifiks*. Kristus er her ofte flankeret af Jomfru Maria og apostlen Johannes.
- korgitter*: gitter, især af lodrette, profilerede tremmer, også kaldet *tralværk*.
- korsarm*: sidebygning til en kirkes skib eller til koret.
- krypt*: overhvalvet rum eller gravkapel.
- kvader*: firkantet tilhugget natursten.
- lektorieprædikestol*: særlig type prædikestol, der indtog lektoriets gamle plads mellem kirkens kor og skib som det midterste led i et højt *pulpitur*.
- lektorium*: oprindeligt betegnelse for en læsepult mellem en kirkes kor og skib, senere udviklet til et udsmykket *pulpitur* eller *galleri* med læsepult.
- ligsten*: en flad gravsten med relief af standspersoners grave. Navnlige udbredt i gotikken og renæssancen.
- lisen*: flad, retkantet og kun lidt fremspringende murpille uden base (fodstykke) og kapitæl (pilaster- eller søjlehoved).
- lydhimmel*: træloft over en prædikestol.
- manierisme*: stilretning i Europa i 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet, kendetegnet ved efterligning af Raffaels og Michelangelos værker.
- mansardtag*: tagkonstruktion, hvor taget på siden af tagryggen består af to flader, der møder hinanden i en stump vinkel.
- manual*: klaviatur på orgel- og cembaloinstrumenter; tangenter.
- middelalder*: historisk periode, i Danmark ca. 1050-1530.
- monstrans*: liturgisk gemme af ædelt metal,

- hvori *hostien* opbevares og fremvises for menigheden.
- munkesten*: middelalderlig teglmursten i størrelsen 30 x 14 x 9 cm.
- muranker*: jernhage eller -krampe, der fæstner bjælkelagene til murværket, på bygningsfacader hyppigt udformet som et tal (opførelses- eller ombygningsår) eller som initialer med bygherrens forbogstaver.
- nyklassicisme*: betegnelse for klassicerende stilart, der ved inspiration fra græsk og romersk kunst hylder det enkle, klare formsprog med tydelige lån fra antikken. Opfattes ofte som identisk med *klassicisme*.
- oblatæske*: beholder til alterbrødet (*hostien*).
- pilaster*: flad, rektantet mur- eller vægpille, der i modsætning til *lisener* har kapitæl (søjlehoved) og base (fodstykke) i overensstemmelse med de klassiske søjleordener, i renæssancen dog mere frit.
- predella*: fodstykke til en altertavle; også om billedudsmykket underdel til et alter.
- præstestol*: stol til brug for præsten under gudstjenesten.
- pulpitur*: galleri med plads til stolestader; også om billedudsmykket underdel af et fløjalter.
- relikvie*: helgenlevn.
- renæssance*: europæisk kulturstrømning, som på grundlag af antikken opstod i Italien i 1300-tallet og i løbet af 1400- og 1500-tallet også blev udbredt til landene nord for Alperne. Træffes i Skandinavien og Nordtyskland fra ca. 1530 og inddeles her traditionelt i *ungrenæssance* (ca. 1530-90), *højrenæssance* (ca. 1590-1620) og *senrenæssance* (ca. 1620-30).
- risalit*: fremhævet facadeparti, oftest midterpartiet (*midtterrisalit*) eller yderparti-erne (*siderisalit*).
- rokoko*: stilart mellem barok og nyklassicisme, opkaldt efter det muslingeskalformede *rocaille*-ornament. Opstod i Frankrig ca. 1725 og varede ved indtil 1770'erne. Fremherskende inden for det danske kulturområde ca. 1735-65.
- romansk stil (rundbuestil)*: stilretning i de romersk-katolske lande i Europa på overgangen mellem karolingisk kunst og gotikken, ca. 900-1150, i Skandinavien og Nordeuropa dog ca. 1000 - ca. 1250 med først *ungromansk*, dernæst *højromansk* og til sidst *senromansk* stilpræg.
- sakramentskab*: tårnlignende gemme for *monstrans* og *hostie* i den romersk-katolske kirke.
- sakristi*: rum i en kirke, hvor de ting, der hører til gudstjenesten opbevares, og hvor præsten kan opholde sig, når han ikke er i funktion.
- salskirke*: kirke med ét skib, eventuelt flankeret af *kapeller*, men udformet, så helheden synes at udgøre ét stort rum. Især populær i renæssancen og den tidlige barok.
- sarkofag*: monumental, kunstnerisk udsmykket ligkiste af sten.
- sidefigurer*: to figurer af Jomfru Maria og apostlen Johannes, der kan flankere et krucifiks, så der opstår en krucifiksgruppe.
- skabsaltertavle*: altertavle, der kan lukkes som et skab. Stammer fra gotisk tid.
- smertensmand*: fremstilling af den levende Kristus med sår fra lidelsen og korsfæstelsen.
- stolestader*: de stole, som menigheden sidder på i skibet.
- tagrytter*: lille tårn eller spir på en tagrygning.
- trappegavl (kamtakgavl)*: gavl med mur op over tagfladen, aftrappet i trin. Karakteristisk for gotisk teglstensarkitektur.
- triumfbue*: anden betegnelse for korbue.
- tuf*: porøs sten- eller bjergart, opstået ved hærkning af vulkanske udbrudsprodukter. Bl.a. anvendt i romansk kirkearkitektur.
- tympanon*: trekantet eller halvrundet gavlfelt over en dør eller et vindue.
- varft (værft)*: kunstig forhøjning til gårde og huse i marskegnene.
- våbenhus*: tilbygning foran en af et kirkeskibs døre, hvor menigheden kan hænge sit overtøj og tidligere også eventuelle våben, heraf navnet.

Grænseforeningen – oldtidslevn eller nødvendighed?

*Af Grænseforeningens formand
Torben Rechendorff*

(Det følgende er et sammendrag af et foredrag holdt ved Skibelund-mødet november 2000.)

Vi ved det alle sammen: De fleste danskere er fuldstændig ligeglade med svaret på overskriftens spørgsmål. Skal de endelig svare, er det min bestemte fornemmelse, at det med »oldtidslevnet« kommer tættest på. Også selv om jeg er helt på det rene med, at svaret på spørgsmålet er ikke så lidt afhængigt af, hvor i Danmark man befinder sig.

Men dybest set handler det jo ikke så meget om Grænseforeningen i sig selv.

Det spørgsmål, jeg vil forsøge at give nogle svar på, lyder vel sådan noget i retning af følgende:

Den støtte (i ord og handling) til det danske mindretal i Sydslesvig og den oplysning om mindretallet, som gennem 80 år har været varetaget af Grænseforeningen, er den stadig nødvendig?

Genforeningen skete som bekendt i 1920, – Grænseforeningen så dagens lys i november samme år. Men 2000 er ikke 1920. Tiderne skifter, tonen og samlivet i grænseregionen har unægtelig ændret sig. Nærmere forklaring er overflødig.

Kigger man på det vigtige spørgsmål om økonomien – altså det officielle Danmarks støtte til arbejdet i mindretallets forskellige organisationer – har vi god samvittighed. Vi lever op til det gamle Dybbøl-løfte, og vi lever op til både ord og intentioner i København-Bonn-erklæringerne fra 1955.

Vi har tilmed *bedre* samvittighed end vore tyske venner i Landdag og Forbundsdag i disse år.

Eller sagt på en anden og mere bramfri måde: det kører så at sige af sig selv!

Om det så er Folketinget – hvis sans for selv de mindste detaljer, jeg kunne underholde om i timevis – ja, så bevilger de år efter år uden så meget som at løfte et øjenbryn omkring 400 millioner til det danske mindretal. Det er længe siden så meget som en loppe har gøet omkring den sag. Igen: det kører derudad!

Derfor synes jeg egentlig selv, at overskriftens spørgsmål er fuldt rettet. Der *var* brug for Grænseforeningen, – men *er* der stadig brug for den?

For det kan jo ikke være de penge, som Grænseforeningen selv skaffer til arbejdet syd for grænsen. Det drejer sig – sådan rundt sagt – om ca. 1 million om året. Tilvejebragt især via Det Sønderjydske Lotteri og via Dybbøldagen. Men da staten uden at kny bevilger 400 millioner, så var Grænseforeningens ene million vel til at undvære!

På trods af disse kendsgerninger mener jeg i fuldt alvor, at Grænseforeningen er nutid og nødvendighed. Det vil jeg prøve at argumentere for i det følgende. Min egen opfattelse er, at *både* set fra Sydslesvig *og* set fra Danmark er der adskilligt, der taler for en organisation, der har grænsesagen som sit kendemærke.

Mindretallet syd for grænsen har brug for forankring i Danmark. Deres dagligdag midt i et stort, dominerende tysk samfund gør det bydende nødvendigt med et – også organiseret – »bagland« nord for grænsen. Det gælder folkeligt, politisk og kulturelt. Det kan meget vel være, at der er tale om sådan en slags diffust bagland, – men derfor kan det jo godt være vigtigt.

I den forbindelse vil jeg fremhæve vigtigheden af, at »baglandet« er i besiddelse af det rigtige billede af mindretallets liv. Ikke mindst for ældre medlemmer af Grænseforeningen kan det være nødvendigt at understrege, at det mindretal, man ønsker at være bagland for, er et andet mindretal med en anden virkelighed og med andre relationer til værtslandet end tilfældet var tidligere. Der er et åbenlyst behov for at fortælle og beskrive, at både den sproglige virkelighed for mindretallet og dets foreningsliv og skoleliv foregår ind i et samfund, som vi taler og kommunikerer med forholdsvis problemfrit. Der er også brug for at forklare, at – om jeg så må sige – årsmødevirkeligheden og dagligdagen i Sydslesvig er to forskellige begreber.

Trods den selvfølgelighed, der altså er over de danske bevillinger til Sydslesvig, tror jeg også, at bevillingsgiveren (regering og folketing) har brug for at kunne påberåbe sig en klar folkelig opbakning i Danmark. Bevillingen er nok en selvfølge i dette øjeblik, – men deri behøver ikke nødvendigvis at ligge, at sådan vil det fortsætte langt ud i fremtiden. Sådan dybtliggende, grundig, velunderbygget viden om mindretallets arbejdsvilkår er – for nu at sige det lige ud – ikke det, der præger alle på den politiske scene. Derfor er det også af helt afgørende betydning, at begrebet 5-mandsudvalg eksisterer. Dets medlemmer har blandt andet til opgave at sørge for, at de partier, der er repræsenteret i udvalget, også er nogenlunde ajour om forholdene i grænselandet. Men det er trods alt et officielt organ. Grænseforeningens rolle som folkeligt bagland er af stor betydning og kan godt på et eller andet tidspunkt vise sig at være bevillingens forudsætning.

I maj måned 2000 afviklede Det sydslesvigske Samråd – som er sådan et slags samlende organ for de sydslesvigske organisationer (men uden så megen kompetence som visse kræfter i Sydslesvig kunne ønske sig) – en konference på SdU's ejendom Christianslyst. Konferencens formål var at drøfte mindretallets arbejdsmetoder, struktur og den slags. Kort sagt: mindretallet i en ny tid. Ved den lejlighed var jeg blevet bedt om at sige lidt ud fra titlen »Et forkælet mindretal?« Jeg benyttede selvfølgelig talerstolen til at føle vore sydslesvigske venner lidt på tænderne. Herunder til at stille dem nogle kritiske spørgsmål. Det skal jeg ikke fordybe mig i her. Blot sige, at jeg virkelig i fuldt alvor tror, at det har mening, at vi, der følger arbejdet i Sydslesvig så tæt, som det nu er muligt, også en gang imellem får lejlighed til at gå vores venner lidt på klingen. Det kan formentlig kun ske, hvis der er opbygget et fortrolighedsforhold og en gensidig respekt. Det går vist an at hævde, at såvel 5-mandsudvalg som Grænseforening er omgærdet med en sådan respekt. Vi ved, hvor vi har hinanden. Der er altså ikke tale om billig revsen eller irettesættelse, – men om spørgsmål af fælles interesse.

Heri ligger da også, at jeg gerne ser sydslesvigsk input til debatten i Danmark. Jeg mener i meget høj grad, at det danske folkelige-kulturelle liv har brug for den inspiration, der udgår fra mindretallet i Sydslesvig. Den til tider noget hysteriske kredsen om det specielt og særligt danske har god brug for det korrektiv, erfaringerne fra Sydslesvig kan give. Når så den ene organisation og så det andet politiske parti her til lands får lyst til at tage patent på det danske og stå æresvagt med Dannebrog solidt plantet i den blå luft, er det altså velgørende med et par nøgterne oplysninger om livet mellem grænsen og Ejderen og samvirket mellem dansk og tysk anno 2000.

Tilmed tror jeg, at den europæiske diskussion i lille Danmark kan tilføres en og anden inspiration både omkring nationalstat-begrebet og omkring mindretalsproblemer generelt.

Sydslesvigsk Vælgerforenings gruppeformand i landdagen i Kiel, Anke Spoorendonk, har nogle gange givet udtryk for den opfattelse, at den dansk-tyske grænselandsmodel ikke kan bruges andre steder. Det skal jeg ikke modsige. Selvfølgelig kan man ikke overføre principperne fra København-Bonn-erklæringerne og dagligdagen i det dansk-tyske grænseland til f.eks. Balkan (gid det var så vel). Alligevel mener jeg ikke, at vi skal være så beskedne, at vi ikke tør stå ved, at som *inspiration* kunne der måske nok være et og andet at hente i det dansk-tyske grænseland.

En rapport, der for nylig er udarbejdet af det danske finansministerium i samarbejde med undervisningsministeriet (som jo er ressortministerium vedr. Sydslesvig-bevillingen), beskriver forholdet mellem de tyske tilskud til mindretallene (nord og syd for grænsen) og de danske tilskud til mindretallene (stadig både nord og syd for grænsen). Rapporten siger klart og tydeligt, at de danske tilskud de senere år er steget betydeligt og de tyske faldet markant. Situationen er nu omkring 60/40 i Danmarks favør. Dette er ganske enkelt utilfredsstillende. Man må håbe, at rapporten bliver studeret grundigt både i Kiel og i Berlin!

Med andre ord og samlet: Når der i overskriften er anvendt ordet »nødvendighed« er mit svar altså: Ja, Grænseforeningen er nødvendig som kontakt til mindretallet i Sydslesvig, som bagland for mindretallet i Danmark, som folkelig opbakning til den danske bevilling, – og som vagthund omkring de tyske bevillinger.

Gjorde man modprøven og spurgte: hvad nu hvis foreningen ikke var på scenen? Så ville mindretalssagen ikke blive talt i Danmark!

På denne baggrund er det så til gengæld en forpligtelse for Grænseforeningen at stille kritiske spørgsmål til sig selv. Det er for nemt blot at stille kritiske spørgsmål til andre. Vi trænger i Grænseforeningen til et service-eftersyn! I virkeligheden kan det hele formuleres meget banalt: bruger vi de menneskelige ressourcer bedst muligt? Bruger vi de økonomiske ressourcer bedst muligt? Ingen af delene – hverken de menneskelige eller de økonomiske ressourcer – er for rigelige. Der er ikke plads til tomgang, ikke plads til møder for mødernes skyld og ikke plads til at opretholde en udvalgsstruktur og nogle arbejdsmetoder, som i virkeligheden har overlevet sig selv.

Derfor har Grænseforeningens hovedstyrelse for et års tid siden bedt to udvalg kigge foreningen efter i sømmene:

- et udvalg har set på vores formål og
- et andet udvalg har set på vores struktur og arbejdsmetoder.

Jeg skal ikke trætte med lange udredninger. Men alligevel et par bemærkninger om begge dele. For nok er det på en måde et internt foreningsanliggende, – men vores overvejelser er også et spejl af hele udviklingen i grænselandet og omkring mindretalsspørgsmål i Europa generelt.

Først det med formålet: På baggrund af det, jeg har sagt indtil nu – hvor jeg har forsøgt at sige, at Grænseforeningen er en nødvendighed – kan man med fuld ret spørge: hvorfor i alverden skulle foreningen ændre formål?

Derfor er det også vigtigt for mig at slå fast, at det dobbeltformål, der nu i 80 år har været Grænseforeningens, fortsat skal være vort formål. Det lyder således:

Grænseforeningens formål er at virke til støtte for danskheden i grænselandet, særligt syd for grænsen, samt at styrke og udbrede kendskabet til grænselandets forhold.

Ingén i foreningens ledelse eller i de udvalg, der har arbejdet med disse ting, har så meget som antydnet, at dette formål skulle sløres, nedtones eller udvandes. Men deri *behøver* jo ikke at ligge, at man ikke kan arbejde med tilføjelser eller udvidelser. Hvorfor det? Fordi forholdene i grænselandet har undergået væsentlige forandringer, fordi den europæiske virkelighed har undergået væsentlige forandringer, og fordi den generelle interesse for mindretal har fået helt nye dimensioner.

Det nedsatte udvalg har derfor overvejet, om det var muligt – samtidig med at man fastholdt det oprindelige formål – da at udvide eller tilføje nye elementer til paragraffen.

Den foreløbige (og jeg understreger *foreløbige*) konklusion, man er nået til lyder:

»Grænseforeningens formål er at støtte dansk kultur, specielt i grænselandet, og at udbrede kendskabet til nationale mindretalsforhold«.

Derefter »forklarer« man begrebet »dansk kultur«:

De fælles værdier, der tilsammen udgør dansk kultur, bygger på:

- fortrolighed med det danske sprog og folkeliv
- kendskab til dansk historie, dansk litteratur samt danske myter og sange
- respekt for den danske samfundsmodel med dens balance mellem individuel frihed og socialt fællesskab
- frisind og åbenhed på dette grundlag over for andre.

Dernæst det med strukturen: Udvalget ønsker en mindre hovedstyrelse med større udadrettet funktion.

Det opnås ved at nedlægge de 27 kredsforeninger og oprette 14 koordinerende amtsforeninger, hvis formænd alle bliver grundstammen i hovedstyrelsen. Den består derudover af formandsskabet og et antal personer valgt uden for foreningens egen struktur (svarende til de såkaldt »tingvalgte« i dag). Hovedstyrelsen er i dag på omkring 40 mennesker og vil blive på 22 efter forslaget.

Udvalget peger på en forenklet udvalgsstruktur, således at man fremover kun arbejder med tre faste udvalg:

- Forretningsudvalget
- Landbrugsudvalget
- Indtægtsudvalget

Heri ligger ikke, at foreningen ikke skal have andre udvalg. Ved at kombinere ad hoc udvalg og vedtagelsen af handlingsplaner for Grænseforeningens virksomhed, håber udvalget at kunne aktivere nye mennesker i arbejdet i et kortere eller lidt længere tidsrum.

Videre peges der på det helt nødvendige i at styrke arbejdet i de mange lokalforeninger. Det skal ske gennem en øget og mere målrettet kursusvirksomhed og gennem udgivelse af inspirationsmateriale til brug for de lokale bestyrelser og tillidsfolk.

Endelig understreger udvalget, at der er brug for en yderligere informationsindsats især rettet mod verden uden for Grænseforeningen.

Ingen kan i dag sige noget om, hvor alt dette ender. Min egen opfattelse – og mit eget håb – er, at det vil lykkes at nå i hvert fald et stykke ad vejen. Det modsatte: at vi ikke har mod til at komme videre, ville jeg være ked af. Under alle omstændigheder er den debat, der nu føres rundt om i foreningerne, af stor betydning. Blot dette at tingene bliver sat på dagsordenen er værdifuldt.

Jeg er ikke ude på at modernisere for at modernisere. Vi skal ikke være

med på noderne blot for at være med. Og vi skal ikke blive forcerede i vort arbejde.

Men – og det er altså mit budskab – hvis vi i fuldt alvor har den opfattelse, at Grænseforeningen og dens virke fortsat er en nødvendighed, – ja, så er det altså også nødvendigt, at vi med passende mellemrum er en smule selvkritiske!

Grænseforeningens hovedstyrelse har den opfattelse, at alle disse ting bør finde deres afklaring i forbindelse med sendemandsmødet i efteråret 2001. Så der er fortsat tid til debat om tingene. Ethvert bidrag er velkomment!

Min sammenfatning siger – måske ikke uventet – at Grænseforeningen er en folkelig-kulturel nødvendighed både for dem og for os.

I sin årsmødetale i 1999 på festpladsen i Flensborg formulerede statsminister Poul Nyrup Rasmussen det, der senere er blevet kaldt det »fornyede Dybbøl-løfte«: »Så længe I holder fast ved os, holder vi fast ved jer!« Det er en god formulering. Dette her handler ikke om at holde kunstigt liv i noget, der i virkeligheden er forbi. Det handler om et dansk mindretal, der på mange måder er livskraftigt og selvbevidst, – *og som ønsker at holde fast ved os!*

Vi har officielle organer, og vi har folkelige bevægelser. I dette tilfælde taler vi om 5-mandsudvalget som det ene og Grænseforeningen som det andet. Det er meget glædeligt, at samarbejdet mellem de to størrelser er tæt og tillidsfuldt. Grænseforeningen er repræsenteret ved 5-mandsudvalgets møder, besigtigelsesture og budgetovervejelser. Det har stor betydning.

Men 5-mandsudvalgets opgave er *ikke* oplysningsvirksomhed i Danmark og *ikke* de mange uformelle kontakter til mindretallet. Her er det Grænseforeningen, der er på banen.

For klart at signalere, at *vi holder fast ved dem!*

Beretning om GRÆNSEFORENINGENS virksomhed i året 1. april 1999 - 31. marts 2000

Pr. 31. marts 2000 har Grænseforeningen kunnet registrere et medlemstal på i alt **35.152**. Der er i årets løb blevet registreret en tilgang af 3.091 nye individuelle medlemmer og en afgang på 3.120. Nettotilgangen af skolemedlemmer har været 230, således at netto-medlemstallet er 201 større end året før. Det er andet år i træk, at der kan rapporteres om en tilgang af medlemmer, der er større end afgang, og medlemstallet har således stabiliseret sig på godt 35.000.

Grænseforeningens ledelse

Den daglige ledelse af Grænseforeningen varetages af Forretningsudvalget, der under forsæde af undertegnede formand i regnskabsårets løb har afholdt syv møder: Den 9. april, den 25. maj, den 3. september og 29. oktober, samt den 15. december 1999. Igen den 8. februar og endelig den 31. marts 2000.

Grænseforeningens Hovedstyrelse, der nedsætter Forretningsudvalget og foreningens øvrige udvalg, har været samlet 10. april, 4. september, 30. og 31. oktober i forbindelse med det årlige Sendemandsmøde (samt 1. april 2000). På disse møder orienterer Forretningsudvalget Hovedstyrelsen om foreningens aktiviteter, ligesom mødereferaterne fra de vedtægtsbestemte udvalg sættes under drøftelse.

Ad-hoc udvalg

Gennem nedsættelse af to ad-hoc udvalg er der i årets løb blevet stillet kritiske og konstruktive spørgsmål til Grænseforeningens *formål* og *organisationsstruktur*.

De to udvalg blev nedsat på Hovedstyrelsens møde den 4. september. I Formålsudvalget, som blev ledet af undertegnede, havde også 2. næstformand, *Wolfgang Dibbern*, sæde. Strukturudvalget havde foreningens 1. næstformand, *Torben Rechendorff*, som leder. For at sikre ny inspiration har der i begge udvalg været medlemmer uden tilknytning til Grænseforeningens ledelse, nemlig *Peter Dam*, *Niels J. Langkilde*, *Arne Nielsen* og *Nils Thostrup*, som i kraft af personlige erfaringer i andre sammenhænge til de problemer, som skulle drøftes, accepterede at være med i arbejdet.

Udvalgenes opgaver var at evaluere den nuværende tingenes tilstand og eventuelt komme med forslag til ajourføring af foreningens formål og struktur. Udvalgene har holdt en række separate møder, hvis referater er tilgået Hovedstyrelsens medlemmer. Efter de møder, som har fundet sted i begyndelsen af

2000, er udvalgenes rapporter og indstillinger tilgået samtlige lokalforeninger, kredse og medlemmer af de vedtægtsbestemte udvalg for her at blive diskuteret og vurderet – for lokalforeningerne og kredsens vedkommende typisk på de ordinære generalforsamlinger, der finder sted i månederne april og maj.

Grænseforeningens hovedopgaver

Grænseforeningen har to hovedopgaver, som er indeholdt i foreningens formål: *Dels* skal Grænseforeningen virke til støtte for danskheden i grænselandet, særligt syd for grænsen, og *dels* skal foreningen styrke og udbrede kendskabet til grænselandets forhold.

Støtte til danskheden ...

Det blev på Forretningsudvalgets møde den 9. april 1999 besluttet at yde støtte til Dansk Skoleforening for Sydslesvig til en tiltrængt renovering af »Hjerpstedkolonien«, der fysisk består af en barak på Sønderjyllands vestkyst, og som anvendes af de danske børnehaver i Sydslesvig som feriekoloni. Der var i Forretningsudvalget enighed om at lade Alving-Fonden, hvis bestyrelse er sammenfaldende med Grænseforeningens Forretningsudvalg, afholde beløbet på 260.000 kroner.

På samme møde vedtog man en indstilling fra Røhsmindeudvalget om bygning af en løsdriftsstald i forbindelse med Grænseforeningens landbrugsejendom »Røhsminde« i Jaruplund lidt syd for Flensborg.

En økonomisk oversigt, foretaget af Dansk Skoleforening for Sydslesvig den 7. april 1999, påviste et væsentligt behov for forbedringer på lejrskolehjemmet »Vesterled«, der ligger på Holmslands Klit, som benyttes af Skoleforeningen, og som ejes af Grænseforeningerne i Ribe- og Ringkøbing amter. På denne baggrund afholdt Forretningsudvalget sit møde den 25. maj 1999 på »Vesterled«, og vedtog her at yde et beløb på 350.000 kroner til dækning af de foreslåede forbedringer.

Oplysning

Som led i oplysningsvirksomheden, og som optakt til Grænseforeningens 80-års fødselsdag i efteråret 2000, blev det på Forretningsudvalgets møde den 3. september 1999 besluttet at udskrive en konkurrence blandt landets skoler og uddannelsesinstitutioner om at fremstille en TV-produktion på mellem 10 og 30 minutters varighed, som skal illustrere udsagnet »- at være dansk«. Konkurrenceforslagene skal være Grænseforeningen i hænde i september 2000.

To årligt tilbagevendende begivenheder, som giver håndgribelig oplysning om grænselandets forhold, og hvor Grænseforeningen medvirker og støtter

økonomisk, er Løgumkloster Refugiums »grænselandsdage«, der finder sted i tilknytning til de sydslesvigske årsmøder, samt det folkemøde, som Grænseforeningen i Skanderborg arrangerer på Ejer Bavnehøj den fjerde søndag i august, og som samler mange grænselandsinteresserede fra hele Jylland.

I lighed med sidste år afholdtes igen i november 1999 og i marts 2000 to seminarer for lærere, ansat ved Grænseforeningens medlemsskoler eller ved skoler, der sælger Dybbølmærker. Seminarerne afholdes i Sydslesvig, er af tre dages varighed og samler omkring 30 kursister fra hele landet hver gang. Efter seminaret opfordrer lokalforeningerne kursisterne til at gå ind i det lokale arbejde for Grænseforeningen.

En del af oplysningsvirksomheden, der tillægges stor betydning, er støtten til de skoler fra Danmark, der planlægger lejrskoleophold i Sydslesvig. Grænseforeningen afholder befordringsudgifterne for disse lejrskoler fra grænsen til det valgte lejrskolested og retur efter et ophold i Sydslesvig, der omfatter mindst tre overnatninger.

Oftentimes anvendes de institutioner, som ejes af de danske organisationer i Sydslesvig, til dette formål: »Christianslyst« i Angel, »Trenehytten« og Spejdergården »Tydal« ved Tarp eller »Skipperhuset« i Tønning, men det er ikke en forudsætning for at opnå tilskud. Privat indkvartering af skolebørn fra Danmark i hjem hos elever fra de danske skoler anses for en værdifuld måde at lære det danske mindretal i Sydslesvig at kende.

20.-22. marts 2000 var Grænseforeningen vært ved et tredages kursus og orienteringsmøde for lederne af Amtscentrene for undervisningsmidler. Disse centre spiller en central rolle i formidlingen af undervisningsmidler til skoler over hele Danmark. Kurset fandt sted på kursuscentret »Christianslyst« i Angel.

Grænseforeningens publikationer

Som led i oplysningen til foreningens egne kredse, foreninger og medlemmer udgiver Grænseforeningen tre publikationer: Medlemsbladet »GRÆNSEN«, et »Nyhedsbrev«, samt en Årbog. Alle tre publikationer er i årets løb blevet udvidet, henholdsvis i udsendelsesfrekvens, i antal modtagere og i omfang.

»GRÆNSEN«

Fra og med efteråret 1999 kommer medlemsbladet nu seks gange om året i stedet for som hidtil fire. I et oplag på cirka 25.000 eksemplarer sendes det til alle husstande, i hvilke der er medlemmer af Grænseforeningen, til skolemedlemmerne, samt desuden omkostningsfrit til alle landets biblioteker.

Nyhedsbrev

Hver anden måned – i de måneder, hvor »GRÆNSEN« ikke udkommer, – udsendes et nyhedsbrev til Grænseforeningens ledelse på det lokale plan. Fra og med september 1999 er modtagerkredsen blevet udvidet til at omfatte *alle* bestyrelsesmedlemmer i lokalforeninger og kredse, hvilket betyder, at der nu er 900 modtagere af brevet.

Årbog

Temaartiklen i Årbogen for år 2000, »Kongen kommer!« er skrevet af lederen af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg, dr.phil. Lars N. Henningsen. Den handler om kongebesøg og kongeloyalitet i Sydslesvig gennem de seneste sekler og frem til Dronning Margrethes seneste besøg i Flensborg i 1998. Årbogen er på 96 sider, hvilket er en fordobling af sidetallet i forhold til alle tidligere årbøger.

Konsulenttjenesten

For at understrege Grænseforeningens landsomfattende virksomhed har Grænseforeningen ansat to konsulenter med hver sit arbejdsområde.

Til at varetage kontakten og forstærke båndene mellem hovedforeningen og de 150 lokalforeninger og til at rådgive, støtte og inspirere lokalforeningerne i deres organisatoriske arbejde virker *Claus Jørn Jensen*. Oplysningsvirksomheden omkring det danske arbejde i Sydslesvig og om Grænseforeningens rolle heri varetages af *Johan Herold*, som ofte anvendes som foredragsholder ikke alene i Grænseforenings-regi, men også i andre foreningssammenhænge, hvor der ønskes orientering om dansk mindretalsarbejde syd for grænsen. De ovenfor nævnte lejrskolerejser planlægges ofte af lærerne i samarbejde med Johan Herold, der forbereder eleverne på turen ved en eller to gæstelærertimer på skolen før afrejsen.

Grænseforeningens Sendemandsmøde 1999

På det ordinære Sendemandsmøde, som fandt sted 30.-31. oktober 1999, blev 1. næstformand, *Torben Rechendorff*, og 2. næstformand *Wolfgang Dibbern* begge genvalgt. Louis Nielsen og Hustrus Legat blev tildelt Grænseforeningen på Bornholm.

Kontingentet fra lokalforeningerne til hovedforeningen blev ændret til 50 kr. pr. husstand. Skoler og enkeltpersoner uden for en lokalforening betaler 100 kr. om året. Nuværende landdagsmedlem for SSW, friseren *Lars Harms*, præsenterede sig selv. Debatten »Hvordan sættes Grænselandet på den danske dagsorden« blev sat i gang af et panel, bestående af formanden for »Bund deutscher Nordschleswiger«, Hans Heinrich Hansen, 1. næstformand Torben

Rechendorff, formanden for Sydslesvigsk Samråd, Heinrich Schultz, samt tidligere chefredaktør Nils Thostrup. Mødet afsluttedes med en politisk orientering ved formanden for SSW's landdagsgruppe, Anke Spoorendonk.

Grænseforeningens økonomi

Dybbøldagen gav i 1999 et overskud på kr. 798.000, hvilket er en nedgang på 3% i forhold til året før.

Det regnskabsmæssige resultat for »Det Sønderjydske Lotteri« blev i 1999 på kr. 1.681.000 eller 2% under resultatet fra 1998.

Foreningens driftsindtægter udgjorde i alt kr. 10.520.000. Udover de omtalte indsamlingsresultater bestod indtægterne af kr. 1.046.000 i kontingenter og kr. 780.000 fra fonde og andre sponsorer. Fra Grænsefonden indgik kr. 2.722.000, medens afkast m.v. fra foreningens egen formue beløb sig til 2.092.000. I årets løb modtog Grænseforeningen arvebeløb for kr. 1.393.000. Af dette beløb var kr. 85.000 bestemt for specifikke formål i Sydslesvig, hvorimod resten, kr. 1.308.000, var til fri disposition for Grænseforeningen og i årets løb anvendt til opfyldelse af foreningens formål.

Der er i årets løb anvendt kr. 2.091.000 til forskellige formål i Sydslesvig, og der er samtidig anvendt kr. 4.273.000 til oplysning, medlemskontakt, udgivelse af publikationer og anden kommunikation. Til administration, driftsomkostninger og anskaffelser i øvrigt er anvendt kr. 4.000.000.

En række legater, fonde og andre – alle med tilknytning til grænselandet – har betroet Grænseforeningen at forvalte deres midler. Disse beløber sig til i alt kr. 54.9 mio. Grænseforeningen har formidlet støtte fra anden side til det danske mindretal i Sydslesvig og i grænselandet i øvrigt for i alt kr. 79.5 mio., heraf alene kr. 77.1 mio. for den danske stat.

Årsregnskabet udviser et overskud på kr. 71.711, der er overført til kapitalkonto. Status balancerer med kr. 92.5 mio., hvoraf foreningens egen kapital er på næsten 29 mio. kr.

Der henvises i øvrigt til »Årsregnskab 1999/2000 for Grænseforeningen« for nærmere regnskabsmæssige detaljer.

Under budgetforhandlingerne med 5-mandsudvalget og Sydslesvigs danske Ungdomsforeninger i marts 2000 har Grænseforeningen givet tilsagn om at ville støtte renoveringen af det danske fritidshjem i Kappel med et beløb på indtil kr. 1.500.000.

1. september 2000

Bent A. Koch

Medens tiderne skifter

*Af Grænseforeningens tidligere formand
Bent A. Koch*

Efter seks år som Grænseforeningens formand ønskede tidl. chefredaktør Bent A. Koch, Odense, ikke at genopstille ved formandsvalget i efteråret 2000. Nedenstående er et uddrag af hans formandsberetning ved Grænseforeningens Sendemandsmøde på Nyborg Strand den 28. oktober 2000.

Jeg har været med i Grænseforeningen i 57 år og i hvert fald i mere end 50 år bestridt tillidshverv inden for foreningen. Jeg har således på tæt hold fulgt udviklingen i grænselandet i mere end et halvt århundrede, bl.a. ved dagligt at læse Flensborg Avis.

Når jeg i dag ser tilbage på disse årtier, er der to indtryk, jeg gerne vil hæfte mig ved.

Forholdet mellem Danmark og Tyskland

FOR DET FØRSTE er det glæde over, hvad der er sket i disse mange år i forholdet mellem Danmark og Tyskland. Da jeg kom ind i arbejdet, var det det tyske pres i og på Nordslesvig, vi var optaget af. Det var jordkampen, og det var hjemmetyskernes provokerende handlinger, der optog os. Det danske mindretal syd for grænsen, koncentreret om Flensborg, var lille, og forbindelsen under krigen var svag. Typisk gik vore kontakter til grænselandet til Tønder, og når vi var på sommerture i grænselandet, kørte vi fra Sønderborg til Tønder via Fjordvejen for at se over til Flensborg. Der hvilede store spærreballoner over byen, som var et helt lukket land for os. Grænsen var totalt spærret.

Siden har lukkede grænser aldrig stået for mig som et ideal. – Tværtimod synes jeg, at de åbne grænser, vi nu oplever overalt i Europa, er en Himlens lykke.

Nordslesvigs danskhed lod sig ikke anfægte af presset fra Det tredje Rige og dets hjemmetyske tilløbere. Det var måske nok forventeligt. Men at der efter krigen skulle opstå en stor og stærk dansk bevægelse i Sydslesvig, kom for de fleste som en overraskelse. Set i bakspejlet er det endnu mere overraskende – og glædeligt – at denne danske bevægelse overlevede i skabelsen af et demokratisk Tyskland med en velfærdsstat på linje med den danske. Ja, ikke blot overlevede, men har formået at konsolidere sig, og i dag er en faktor, man fra såvel dansk som tysk side ikke kommer uden om, eller ønsker at gøre det.

Svært at bevare pessimismen

Jeg har selv indimellem givet udtryk for pessimisme, når det gælder dansk kultur. Hvad er der af fælles værdier tilbage? Er der andet end Dronningen, håndboldpigerne og juleaften, der binder os sammen? Og jeg har tilføjet, at hvis dansk kultur ikke kan klare sig, skyldes det hverken EU eller Islam, men at vi ikke har et nært og direkte forhold til kulturværdierne, dyrker sproget, kender historien ...

Men ser man på det danske Sydslesvig, er det svært at bevare pessimismen. Der stemmes dansk til Hamborgs porte og tales dansk til Kiel. Der har aldrig været så mange syd for grænsen, som har et kendskab til dansk sprog og dermed dansk kultur som i dag. Det er en kendsgerning. Og en glæde over, at det forholder sig sådan, er derfor det første, jeg i mit tilbageblik har ønsket at hæfte mig ved.

DET ANDET er, at vilkårene for grænselandets danskhed hele tiden har skiftet. De første ti år efter Tysklands kapitulation var opbruddets og kampens tid. Nydanskheden blev mødt med voldsom modstand fra tysk side. Og herhjemme gik bølgerne højt om, hvordan det officielle Danmark skulle stille sig. Grænseforeningen var i en vanskelig situation. Nye grænselandsorganisationer skød op og fristede med deres aktivistiske og nationalistiske toner mange af Grænseforeningens gamle medlemmer. Men med fhv. præsident Holger Andersen, som en klog og strategisk general, kom foreningen helskindet igennem. Holger Andersen var klar over, at det var afgørende for Grænseforeningen at arbejde i forståelse med Folketingets flertal. Når vi i dag fortsat er transitled for mange af statens millioner til Sydslesvig, skyldes det denne moderate politik. Det var dengang, man

også sørgede for at have tingvalgte medlemmer i Hovedstyrelsen fra de regeringsbærende partier og fra andre betydende kredse, så ingen kunne være i tvivl om Grænseforeningens upartiskhed og brede forankring.

Det var København-Bonn-erklæringerne af 1955, der afsluttede dette kapitel af grænsekampen. De blev afsluttet ved resolut handling fra statsminister H.C. Hansen med professor, senere generalkonsul, Troels Fink i kulissen – og mere eller mindre hen over hovedet på de danske sydslesvigere. Mange af dem surmulede da også. Jeg har denne periode i klar erindring, fordi Grænseforeningens Ungdom, hvis næstformand jeg var i de år, sammen med Foreningen af Sydslesvigs studerende, dannede den såkaldte Front og Bro-kreds. Vort hovedbudskab var, at vi var i en ny situation, en ny fase, hvor der skulle bygges bro til det demokratiske Tyskland, og at det kunne og burde ske samtidig med, at vi gjorde os vort eget kulturgrundlag bevidst. Disse nye, anti-nationalistiske toner foranledigede en lidenskabelig grænsepolitisk debat i 1956. Baggrunden for den nye situation var, påstod vi, at Tyskland nu var med i NATO og havde udviklet et demokrati, som vi måtte i samtale med. Samtidig pegede vi på det europæiske samarbejde, som var ved at tage form med Tyskland som en hjørnesten. For at synliggøre hvad vi ville, afholdt vi de første dansk-tyske samtaler og foreslog, at der skulle rejses et dansk-tysk forsoningsmonument på Dybbøl – i lighed med det dansk-svenske i Skåne.

Bølgerne gik højt i mere end et år, men i dag kan det fastslås, at de unge hedsporer fik ret. Den nye fase er blevet tydeligere årti efter årti.

Allerede i halvtredserne mente Holger Andersen, som vi unge rebeller i øvrigt havde en forbundsfælle i, at med det europæiske samarbejde pegede udviklingen i nogen måde tilbage til den gamle dansk-tyske helstats tid.

Den nye nationalstat

Hvad han mente, og hvad vi i dag tydeligt kan se, var, at nationalstaten ville ændre karakter. Fra at være selvstændige lande, der vogter sine grænser, vil vi stå med selvstændige lande, som åbner sine grænser, fordi der ikke længere er nogen militær fjende. I frivillighed afgiver man dele af sin suverænitet for i stedet at få en ny fælles suverænitet og på den måde i fællesskab søge at håndtere en række af de udfordringer, som fremtiden indebærer. Ikke nationalstaternes endeligt, men fornyelse.

Det er statsgrænserne, der mister en del af deres betydning i disse år. Men ikke kulturgrænserne. Den nationale tanke, som er selve fundamentet for Grænseforeningens arbejde, er ikke svækket. Tværtimod. Som før nævnt står dansk kultur stærkere end nogensinde i det dansk-tyske græn-

seland. Og herhjemme føres en diskussion lige så intens som i besættelsesårene om, hvad det vil sige at være dansk. Det sker ikke blot, fordi grænserne i Europa slettes, men også på grund af indvandring og det ophør af afstand – og dermed af grænser – på alle områder – som den nye teknik har skabt, og som vi under eet kalder globalisering.

Det påfaldende og alvorlige er, at denne identitetsdebat, som jo føres i alle kredse, går uden om det danske Sydslesvig, og at vi i Grænseforeningen ikke har formået at indsparke mere end en fodnote i debatten om, at der er et dansk mindretal i Tyskland, og at det har noget at bidrage med i den danske debat.

Heller ikke det danske mindretal er selvsagt upåvirket af den nye fase, grænselandet befinder sig i på grund af udviklingen i det europæiske arbejde og opbygningen af et tysk demokrati.

Det er ikke længere muligt at nå til en dansk selvforståelse i Sydslesvig blot ved at tage afstand fra Tyskland og tysk kultur. De unge har ingen erindringer om fortidens nationale modsætninger. Som jeg hørte næstformanden for Sydslesvigsk Forening, forstander Dieter Küssner, Jaruplund Højskole, sige forleden til en flok busturister nordfra: Det er kommet til en symbiose mellem dansk og tysk. Jeg gik hjem og slog fremmedordet op: En symbiose er et samliv mellem organismer af forskellig art til indbyrdes gavn. Klarere kan forholdet mellem dansk og tysk i Sydslesvig vel ikke udtrykkes. Men dermed er grænselandet unægtelig også langt inde i den ny fase, vi postulerede.

Hvad betyder det for den sydslesvigske danskhed, vi ønsker at støtte og oplyse om? Og hvad betyder det for vort arbejde?

Det første må sydslesvigerne selv svare på, og det gør de også gennem den debat, der føres i de danske rækker. For os i Grænseforeningen betyder den sydslesvigske symbiose en vanskelighed og en mulighed. Vanskeligheden består i, at det er langt lettere at vinde forståelse for grænsesagen, hvis forholdet mellem dansk og tysk kan males i sort-hvide farver. Men sådan er forholdene ikke, hvad man kun behøver at lytte til de unge i Sydslesvig for at forstå, eller læse de dagbogsblade fra danske sydslesviger, som Centralbibliotekets fortjenstfulde studieafdeling i foråret udgav. Den har vakt alt for lidt opmærksomhed i vore rækker, for den er yderst værdifuld for den, der ikke vil nøjes med sit eget billede, måske glansbillede, af mindretallet, men vil møde den menige mand i hans eller hendes hverdag, der jo for de fleste er en tysk hverdag.

Det nationale formuleres mindre klart, måske, men det gælder jo også på den tyske side, hvor interessen for Danmark og den danske samfundsmodel er stor, også for dansk sprog i øvrigt, men som ikke nødvendigvis

fører til, at man bliver medlem af Sydslesvigsk Forening og synger af Højskolesangbogen – jvf. det stadig større gab mellem de politiske tal ved valgene og tallene i de kulturelle danske foreninger.

En ny situations muligheder

MULIGHEDERNE i den nye situation ligger i, at vi kan henvise til samlivet mellem danske og tyske som en europæisk model i den standende danske debat om, hvordan det er muligt at være national i en international tid. I Sydslesvig er det jo virkelig lykkedes ikke at stivne i gamle modsætninger, men give tidens udfordringer et skabende svar. At drage næring af en kultur uden totalt at fravælge en anden.

Spørger man mig her på falderebet, hvordan det så har været igennem de sidste seks år at have stået i spidsen for vor 80-årige forening, er svaret enkelt: Det har været en spændende og god oplevelse. Spændende, fordi den nationale bevidsthed, vi er sat i verden for at virke for, er sat på dagsordenen i højere grad end nogen havde troet, og en god oplevelse, fordi vi har en sund og respekteret organisation, der fungerer efter hensigten og opfylder sit formål.

Der er en nær forbindelse mellem vore to formål: At støtte danskheden i Sydslesvig og at oplyse. Vi kan ikke støtte, hvis vi ikke forinden har oplyst. Men balancen mellem de millioner, vi bruger herhjemme, og dem, vi sender til Sydslesvig, tror jeg, det bliver tvingende nødvendigt at overveje.

Med »en sund organisation« mente jeg også økonomisk sund. Hvis vi til de opgaver, vi er sat i verden for at løse, også skulle lægge økonomiske problemer, som jo ikke er ukendt i forenings-Danmark, ville det have været mindre sjovt at være formand. Den langsomme, efter min mening urimeligt langsomme, forhøjelse af kontingentet, det imponerende flotte resultat, lotteriet giver år efter år, og det stabile bidrag fra Dybbøldagen, har hjulpet os til at løse en række opgaver. Men det er tankevækkende, at vi hvert år fra Grænsefonden modtager lige så meget, som Dybbøldag og lotteri tilsammen giver os. Uden Grænsefonden havde vi haft en anden og mindre slagkraftig Grænseforening. Hvis nogen ikke lige har præsent, hvad Grænsefonden er, skal jeg erindre om, at det er en selvstændig fond på ca. 51 mio. kr., hvis afkast stort set udelukkende tilfalder Grænseforeningen.

Det har været tilfredsstillende at være formand for en forening, der nødrespekt.

Det gælder naturligvis i Sydslesvig, hvor Grænseforeningens navn dukker op hver gang, en dansk institution holder jubilæum, ofte som den instans, der hjalp til i den første vanskelige tid. Det er bekendt, at det specielt

er Sydslesvigsk Forening, det danske ungdomsarbejde og Dansk Centralbibliotek samt Vælgerforeningen, vi økonomisk støtter. I forhold til statens støtte er det beskedne beløb, vi kan komme med, men de kan da ofte bane vejen for støtte fra anden side. Det gjaldt også, da Flensborghus skulle restaureres. Grænseforeningen kom med pengene til den første projekteringsplan og lagde sammen med 5-mandsudvalget senere et millionbeløb på bordet, hvorefter dansk grænselandsarbejdes mæcen, skibsreder Mærsk Mc-Kinney Møller, med en flot gestus kom med de mange flere, nødvendige millioner. I fællesskab kunne vi ved en smuk indvielse en lys forårsdag i år se det smukke resultat, der kom ud af vore fælles anstrengelser. I år har vi reserveret penge til et nyt fritidshjem i Egernførde.

Grænseforeningens arbejde har i alle årene siden foreningens oprettelse i 1920 fundet sted under devisen fra Dybbøl i 1920: I skal ikke blive glemt.

For få år siden formulerede statsminister Poul Nyrup Rasmussen forpligtelsen, Danmark har, på en endnu bedre måde med ordene om, at så længe sydslesvigerne holder fast ved os, holder vi fast ved dem.

Det er flot sagt. Men skal ordene blive virkelighed, må der altid være nogle, som i særlig grad er de danske sydslesvigeres ambassadører, så de 360 mio. kr. Danmark støtter Sydslesvig med, får en folkelig legitimering.

Det var Grænseforeningens opgave, da den for 80 år siden blev stiftet. Og det er Grænseforeningens opgave i dag, lige som det vil være det i morgen.

Grænseforeningen

Forretningsudvalg 2000-2001

Tidl. minister Torben Rechendorff, Hørsholm (formand)
Forstander Wolfgang Dibbern, Højer (1. næstformand)
Biskop Karsten Nissen, Viborg (2. næstformand)
Viceskoleinspektør Folke Hansen, Vordingborg
Tidl. amtsrådsmedlem Ruth Jensen, Grindsted
Tidl. skoleinspektør Ove Nissen, Gråsten
Forstander Karl Sommer, Odense

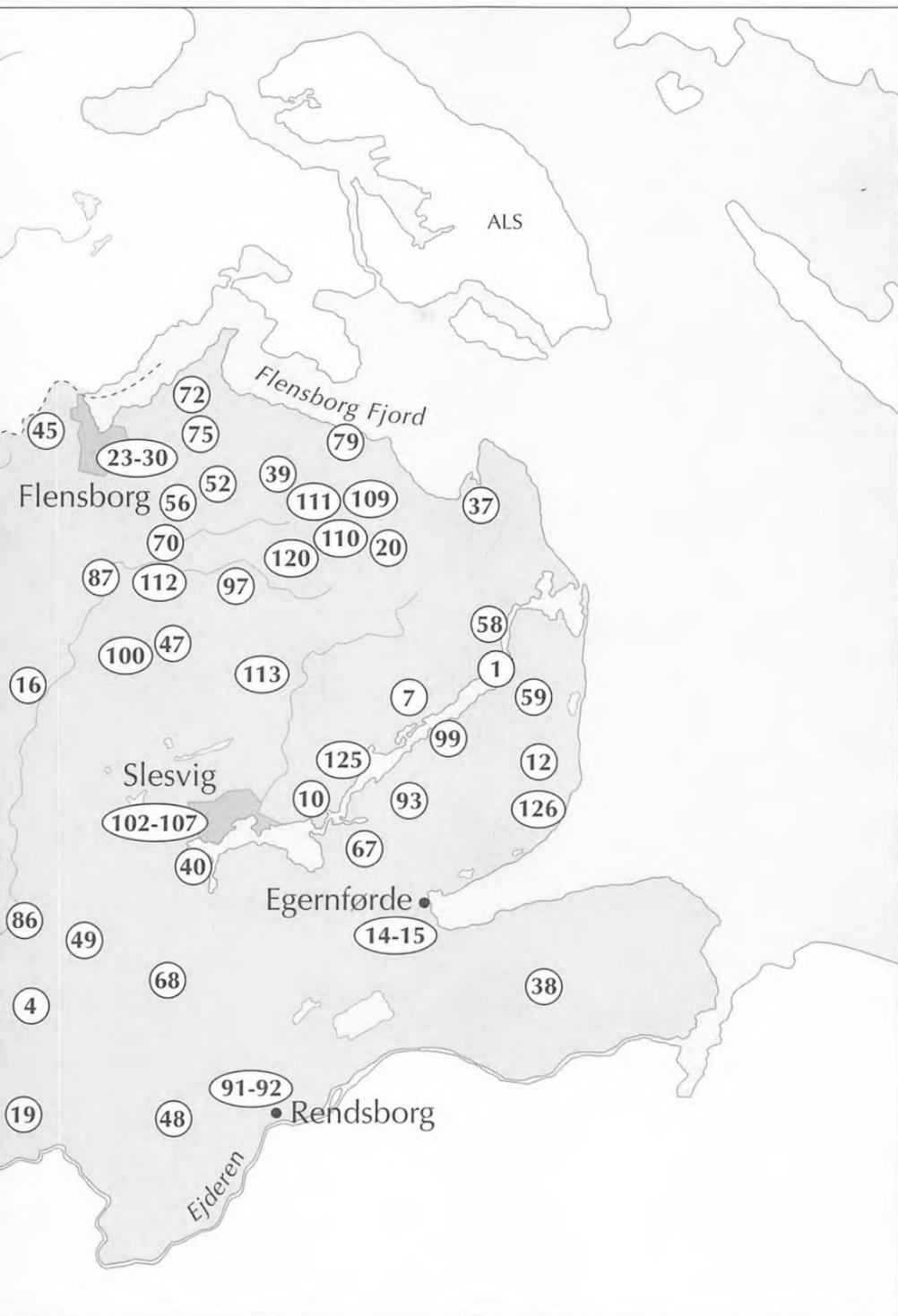
Hovedstyrelse 2000-2001

Kredsvalgte: Frisørmester Kjeld Landin Thomsen, Herlev, tidl. realskolelærer Poul Olsen, Svogerslev, Tove Madsen, Solrød Strand, fuldmægtig Niels Jørgen Ebbensgaard, Frederiksværk, disponent Poul Johs. Olsen, Kirke-Eskilstrup, frimærkehandler Erling Nielsen, Fuglebjerg, viceskoleinspektør Folke Hansen, Vordingborg, overlærer Jytte Nielsen, Nørreballe, sognepræst Flemming Anker, Rønne, forstander Karl Sommer, Odense, overlærer Rasmus Laursen, Tommerup, skoleleder Minna Bøgebjerg, Gudme, tidl. overlærer Aage K. Riber, Løkken, laboratorieassistent Heike Lütt, Aalborg, landbrugslærer Jørgen Bruun Christensen, Nykøbing M, overlærer Annmarie Langballe, Skive, advokat Chr. Staugaard Nielsen, Allingåbro, Ellen Johanne Eisum, Risskov, tidl. overlærer Kirsten Schødt, Silkeborg, oberstløjtnant Knud Ulrick Madsen, Juelsminde, Kirsten Schmidt, Ringkøbing, tidl. amtsrådsmedlem Ruth Jensen, Grindsted, overlærer Sigrid Andersen, Agerskov, Lisbet Skau, Vojens, tidl. skoleinspektør Ove Nissen, Gråsten, tidl. overlærer Marie Hess, Nordborg, forretningsfører Svend Kristiansen, Højer.

Tingvalgte: Direktør Ole Stig Andersen, København, udviklingschef Elisabeth Arnold MF, Århus, tidl. minister Knud Enggaard, Skovlunde, gårdejer Ebbe Fink-Nielsen, Gråsten, lektor Henning Gjellerod MF, Holstebro, gårdejer Filt Jensen, Sønderborg, chefredaktør Karsten Madsen, Esbjerg, stiftamtmand Ole Perch Nielsen, Aabenraa, tidl. amtsborgmester Kresten Philipsen, Aabenraa, gårdejer Peder Sønderby, Toftlund.

Administration:

Peder Skrams Gade 5, 2.
Postboks 1530
1020 København K
Telefon 33 11 30 63
Telefax 33 32 73 76
Giro 300-1849
CVR nr. 55 74 41 14
E-mail:
info@graenseforeningen.dk
Hjemmeside:
<http://www.graenseforeningen.dk>
Direktør:
Niels Henriksen

GRÆNSEFORENINGENS formål er at virke til støtte for danskheden i grænselandet, særligt syd for grænsen, samt at styrke og udbrede kendskabet til grænselandets forhold.